

Тарас Чухліб

**Поняття «Україна», «Український»,
«отчизна», «народ» в офіційному дискурсі
Війська Запорозького (1666–1672 рр.)**

У статті розкривається термінологічна сутність історичних понять «Україна», «Український», «отчизна», «народ». На основі історично-лінгвістичного аналізу й інших методів дослідження текстів офіційної документації Війська Запорозького за 1666–1672 рр. автор робить висновок, що дані поняття широко використовувалися гетьманами і старшиною Війська Запорозького. Водночас підлегла Війську Запорозькому територія у межах колишніх східних воєводств Речі Посполитої отримала сталу політичну назву «Україна», а також почала називатися «Українний край», «Українна страна», «Українська земля» та «Українні городи». При цьому у закличних листах означена територія почала виступати як «Отчизна наша Україна», «наша мила Отчизна», «наша Україна».

Ключові слова: «Україна», Військо Запорозьке, «Отчизна», «народ», офіційна документація, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко.

The article is devoted to the reconnaissance of principal terms as «Ukraine», «Ukrainian», «Motherland», «People». Author comes to the conclusion that mentioned concepts were widely utilized by hetmans and senior officials of Zaporozhian Army during 1666–1672 on the ground of historical and linguistic analysis and other methods of texts-criticism of the official documents of the Zaporozhian Host. The scholar resumes that the territory, which became under Zaporozhian Host in borders of the former eastern provinces of the Polish–Lithuanian Commonwealth, received the permanent political name «Ukraine», and also had other synonymous self-names — «Ukrayinnyi Kray», «Ukrayinna strana», «Ukrainian Land» and «Ukrainian Cities». Simultaneously, the territory under the authority of the Hetmanate and Zaporozhian Host, was begun to be marked in the acclaimed universals as «Motherland our Ukraine», «our dear Motherland», «Our Ukraine».

Keywords: «Ukraine», Zaporozhian Host, «Motherland», «People», official documentation, Ivan Briukhovetsky, Petro Doroshenko.

Нами вже висвітлювалися різні аспекти діяхронно-семантичного наповнення офіційних понять Війська Запорозького, які мали у своїй основі мовну одиницю «Україна», а також тлумачилося багато похідних від неї понятійних слів та словосполучень. Зазначимо, що у попередніх розвідках, що були опубліковані в щорічнику «Україна в Центрально-Східній Європі» у 2015 та 2016 рр., розкривався історико-лінгвістичний матеріал, який хронологічно походить з історичного періоду від 1649 до 1665 рр.¹

Ця стаття присвячується 70-літтю від дня народження викладача Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка, професора Віталія Степановича Степанкова. Відомий вчений-козакознавець неодноразово у своїх працях звертав увагу на проблеми «понятійної історії» Української козацької держави². Зауважимо, що основою для нашого нового дослідження стали питання творення і функціонування етнополітичної термінології у мовному середовищі офіційних представників Війська Запорозького впродовж 1666–1672 рр., тобто за часів гетьманування на Правобережжі Петра Дорошенка, Петра Суховієнка і Михайла Ханенка, а також за правління на Лівобережжі Івана Брюховецького та Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного).

Творення ранньомодерної патріотичної термінології

У лютому 1666 р. уряд гетьмана Петра Дорошенка відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою, що на Черкащині. В документі під назвою *«Інструкція виразна від нас, усієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря і осавулів, сотників, отаманів, товариства і черні Війська його К[о]р[олівської] М[ило]сті вірно прихильного Запорозького, зараз з одностайної Ради нашої Лисянської на сейм нинішній до найяснішого Маєстату Його К[о]р[олівської] М[ило]сті Пана Нашого Ми[лости]вого і всієї Р[ечі] П[осполитої] послам нашим ввірена, скликаний на 17 березня того*

¹ Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649–1659 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі — Вип. 15. — К., 2015. — С. 13–41; Його ж. Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 16. — К., 2016. — С. 13–46; Його ж. Поняття «Україна», «Українські козаки», «Український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667 року // Україна між Польщею та Росією / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — К., 2016. — С. 90–99.

² Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999; Їх же. Петро Дорошенко: соціально-політичний портрет. — К., 2011; Їх же. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. — К., 2014 та ін.

самого року»³ відзначалося, що «усі українські обивателі тогочасного Дніпра..., прийшли по розрізним частинам до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»⁴. А тому, на думку творців цього документа, король та сейм мали забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «*усього українського поспільства*»⁵. У даній «Інструкції» десять разів згадувалися іменник «Україна» та прикметник «Український» у контексті обумовлення політико-правового статусу Війська Запорозького, права православних у Короні Польській та Великому князівстві Литовському, питання освіти тощо⁶.

Якщо аналізувати словосполучення «українські/українні обивателі» та «українське/українне поспільство», то слід зауважити, що перша мовна конструкція досить активно уживалася в офіційній документації Корони Польської протягом першої половини XVII ст. і головним чином позначувала шляхту, яка проживала в межах Київського і Брацлавського воєводств. Друга конструкція у вживаному контексті, по суті, була лексичним новотвором козацької старшини Війська Запорозького, але знову ж таки запозиченою з польської мови, де слово «поспільство» означало нижчі соціальні стани Речі Посполитої — селянство і міщанство.

20 березня 1666 р. у статтях, які були надіслані лівобережним гетьманом Іваном Брюховецьким до Москви, писалося: «...Лютого 20 дня під Лисянкою Дорошенко зі старшиною договір учинили, щоб Ляхів [які] *на Україні в городах* перебували, в Польщу усіх вислати, а самими з *усіма Задніпрськими містами* до хана Кримського приклонитися, в по весні заодно з Ордою йти на цю сторону Дніпра війною; а Ляхи з *України* в Польщу не підуть, і вони в

³ Її детальний джерелознавчий аналіз у книзі: Крикун М. Між війною та радою. Козацтво Правобережної України у другій половині XVII — на початку XVIII ст. — К., 2006. — С. 205–248.

⁴ Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові (далі — БМЧ Краків). — Од. зб. 402. — № 47. — Арк. 615. Польською мовою: «...*Wszyscy obywatele vkrainskie tegoboczni Dniepru przyszli po rozróznionych czasiech do... wierność nasze y poddaństwo Majestatowi JE° Kr. M. y Rzeczytpey*».

⁵ Польською: «...*tak Woysko JE° Kr. Mści Zaporozkie, iako y pospultwa ukrainskie wierne*».

⁶ БМЧ Краків. — Од. зб. 402. — Арк. 615–633; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 71–75; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна. — № 2–3. — Львів, 1999. — С. 311–349. Польською: (у першому випадку): «*Pracsidia JE° Kr. Mści na Ukrainie leżące, ile ubóztwo nasze zmagalo, prouidowaliśmy y prouidiuerny, lecz widzi Bóg y wszytkiernu światu teraznieysze w Ukrainie naszey desolatie*»; (у другому випадку): «...*Owo zgoła bliższa Ukraina do całych ostatnych pustek, anizeli od (sic!) obfitości; wielce tedy y pokorne w tym iteratodo nóg Maiestatowi JE° Kr. Mści*».

городах звичайно будуть»⁷. Тут стосовно означення «Україна» застосовувався додаткова локалізаційна понятійна конструкція — «з усіма Задніпрськими містами». Тобто у цьому випадку йшлося про Україну «з правого берега» Дніпра, де гетьманом був Петро Дорошенко. Автором документа викладалося розуміння окремішності «України» від «Польщі» («з України в Польщу не підуть»). У тому ж році правобережний гетьман Петро Дорошенко звертався з проханням до короля Речі Посполитої Яна II Казимира надати йому можливість вибирати з підконтрольної Війську Запорозькому території на його потреби митний податок, який називався «*українською індуктою*»⁸.

5 липня 1666 р. у листі до козацького старшини Івана Груші гетьман Петро Дорошенко писав з Чигирини: «...На загальну завжди видаю потребу: для чого як у *всіх Українських городах Його Королівської Милості*, так і в Любарі...; А з *України* то Вашій Милості повідомляю, що хан новий бажає дуже жити в приятельстві з Військом Його Королівської Милості Запорозьким»⁹. Того ж місяця лівобережний регіментар Іван Брюховецький писав до царя: «...А чуючи від нього Децика перед тим усіляких тут *на Україні* дурниць»¹⁰. У цьому ж листі він знову уживав таке словосполучення, як «*Малоросійські* Вашої Царської Пресвітлої Величності *Українні городи*»¹¹. Порівнюючи витяги з даних листів обох гетьманів бачимо, що і Дорошенко, і Брюховецький вживали стосовно підвладної їм території таке традиційне словосполучення, як «Українські/Українні городи», однак лівобережний регіментар застосовував щодо них таке додаткове політико-правове означення, як «Малоросійські Вашої Царської Пресвітлої Величності», а правобережний — «Його Королівської Милості».

У серпні 1666 р. Іван Брюховецький повідомляв у Малоросійський приказ до Москви: «І бачачи те Дорошенко, послав до хана посланців своїх швидко, щоб призвати до себе на допомогу велику орду для очищення Кременчука і *пустошення України*»¹². В іншому листі від 26 вересня Петро Дорошенко скаржився коронному маршалку: «в значних вій його жовнірів на той час *в Україні перебуваючи*, звичайним козакам, кривд»¹³. У листі до великого коронного маршалка Я. Собеського від 1 листопада того ж року правобережний гетьман писав: «...І війська Й[ого] К[оролівської] М[илос]ці

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. VI. — СПб., 1863. — С. 88.

⁸ Цит. за: *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 59–60.

⁹ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 115.

¹⁰ Там же. — С. 133.

¹¹ Там же. — С. 136.

¹² Там же. — С. 152.

¹³ БМЧ Краків. — Теки Нарушевича (далі — ТН). — Од. зб. 160. — № 291. — Арк. 4.

Коронні *в Україні* залишаються..., щоб не ображати при мені досконалого війська, не захотіли *в Україні*, а пішли за Дніпро»¹⁴.

15 лютого 1667 р. Іван Брюховецький у черговому листі до царя Олексія Михайловича неодноразово вживає назву «Україна»: «...Дорошенко..., усіх Ляхів *на Україні* в городах перебуваючи, обманути і ордам віддати, а *Україну від Ляхів очистити*; ...єпископ Мстиславський..., коли з підпалами його невинна *християнська кров на Україні розливається* з внутрішньою побудкою його бунтів. А що на цей час його єпископства тут *на Україні* немає... Щоб єпископ, не буваючи на Україні, так і Білгородському уїзді не жити...; якщо б його єпископа з *України* до Москви минулого літа від'їзд не стався; і щоб його єпископові життя *на Україні* зовсім не було... Відомо чинити про козаків Костянтинових (Мігалецького. — *Т.Ч.*), уже оберігаючись він від них *на Україні* худа...; вони Костянтинові козаки зломислієм своїм щось дивного *там на Україні*, як в Чернігівському уїзді і в усьому Задесенському краї учинили було»¹⁵.

У лютому 1667 р. послы Війська Запорозького в Москві на чолі з канівським полковником Яковом Лизогубом мали донести цареві, що гетьман Дорошенко «зараз королю Польському зрадив, на вірність хану Кримському і усім ордам з усіма своїми тамобочними зрадниками присягу завершивши, хочуть собі, як Волоський воєвода, воєводство собі удільне укріпити, справді *бити Ляхів на Україні* при Маховському, славному і знатному полковнику Лядському, почав»¹⁶. У дипломатичній «Інструкції» для них був такий пункт: «Про Чигирин, Черкаський город, оголосити, щоб за указом Царської Величності ратні государеві люди, сполучившись з Черкаськими полками, на ті городи зрадницькі пішли і в кінець би розорили, щоб Малоросійським городам ніякого розорення від тих вищеописаних городків не чинилося, тому що, поки вони стоять будуть цілі, *то Україні не дадуть спокою*»¹⁷. В іншому пункті того ж документа мовилося: «А як від патріарха Московського на митрополію Київську присланий буде митрополит, всі хвилювання *на Україні* перестануть»¹⁸.

Крім того, з Яковом Лизогубом до Москви був відправлений подільський полковник Костянтин Мігалецький, про що також згадувалося в лютневій «Інструкції»: «Об'явити і про Костянтина, що він з силою з посланниками нашими, за государевим указом, до Москви висланий, тому що він не хотів в Москву добровільно їхати, а якесь *на Україні самовольство хотів учинити*»¹⁹. На допиті у Малоросійському приказі 4 лютого полковник Міга-

¹⁴ Там само. — ТН. — Од. зб. 161. — № 2. — Арк. 5.

¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 177, 178.

¹⁶ Там же. — С. 160.

¹⁷ Там же. — С. 161.

¹⁸ Там же. — С. 162.

¹⁹ Там же. — С. 163.

левський говорив, що «*на Україні ніякі замисли замишляв*, і про те він боярин і гетьман пише на нього брехливо»²⁰. Крім того, під час допиту в Малоросійському приказі охотницький полковник Андрій Богомаз заявляв: «І як полковник Іван Бугай *поїхав з Варшави на Україну*, говорив йому, щоб він з-за караулу пішов і в дорозі його догнав, а він його *на Україну з собою привів*»²¹. Полковий осавул Подільського полку свідчив: «...і в той час вийшов він з Запорозького з Іваном Сірком і з Григорієм Косаговым *на Україну* і були де від Ляхів в облозі в Лисянці 4 тижні»²².

У травні 1667 р. київський полковник Війська Запорозького Костянтин Матюта повідомляв, що «за наказом великого царя Турського, щоб Орда не йшла *в Україну* і ніяких не робила зачіпок з Річчю Посполитою Польською»²³. 5 червня Іван Брюховецький звертався з листом до Війська Запорозького Низового, «що хан Кримський з усіма своїми ордами і з Ногайськими готується *на Русь чи на Україну*..., і щоб *на Україні* по селах жилацьким людям відомість дати, щоб оберігалися»²⁴. Власне, з гетьманського вислову — «на Русь чи на Україну», можна зрозуміти, що дані назви сприймалися козацькими правителями на той час як тотожні щодо маркування підвладної їм країни.

У червні Іван Брюховецький писав до Москви з Гадяча: «...Ті козаки, які з маєтностей Гадяцьких від великих насильств і обрах їм від Федора Протасєва, без мене *на Україні* вчинених образ...»²⁵. Тут же гетьман скаржився, що цар не повідомив його про укладення Андрусівського перемир'я з Варшавою: «Начебто ви Великий Государ, Ваша Царська Пресвітла Величність, через великих і повноважних своїх послів при учиненні люб'язно усім всім нам бажаного з Королівською Величністю миру, і на том приговорили і таємними статтями закріпили, щоб з *обох рук Україну розорити*...; як мають тут *на Україні* стосовно цього поступити?»²⁶.

На початку літа полтавський полковник Григорій Витязенко говорив московському урядовцю В. Кикіну: «...*У нас на Україні звичай такий*: називаються де у нас люди різними прізвиськами: одній де людині живе

²⁰ Там же. — С. 166.

²¹ Там же. — С. 170.

²² Там же.

²³ Там же. — С. 212.

²⁴ Там же. — С. 205.

²⁵ Там же. — С. 202.

²⁶ Там же. У царській грамоті-відповіді на ім'я гетьмана І. Брюховецького від 26.VI.1667 р. кілька разів згадувалося слово «Україна»: «...А те переписчики были посыланы не *на раздражение в Украине народом*, но на лутчее успокоение, за доношением вас боярина нашего и гетмана...; в чем мы Великий Государь, Наше Царское Величество, яко над всеми вернейши вам и *всему посполству* поверили, и без всякого оскорбления людского тогда и ныне надеемся *между людьми в Украине* содержать...» (Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 206).

прізвища три і чотири, по батькові, і по тестю, і по тещі, і по дружинам прозиваються»²⁷. 2 липня того ж року посланець Брюховецького на Запорозьку Січ Федір Донець розповідав в Гадячі: «...хан Кримський з Криму вийшов, а куди піде війною, на Ляхів чи на *Україну Царської Величності*, того він не знає»²⁸. У цьому випадку козацький старшина означував підлеглу лівобережному гетьману Івану Брюховецькому територію, як «Україну Царської Величності».

23 листопада 1667 р. в листі до литовського князя Богуслава Радзівіла гетьман Петро Дорошенко висловлював невдоволення позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань перед Військом Запорозьким: «...Утиснуто залогами, *вислане в Україну* військо поводитьсь, мов у *ворожому краю*: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове послали наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводитьсь не *як у державі Короля Й[ого] М[ило]сті*, а як у *ворожому краю*, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в *отчизні*²⁹ запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом»³⁰. У даному випадку Дорошенко застосовував до «України» таке словосполучення, як «держава Короля Його Милості» (що вже неодноразово вживалося його попередниками, гетьманами

²⁷ Там же. — С. 191.

²⁸ Там же. — С. 189.

²⁹ Слово «Отчизна» писалося у тогочасних текстах як з малої, так і з великої літери. Крім того, воно також мало кілька варіантів написання: «Ойчизна» (запозичене з польської мови) та «Отчина» (прийшло з російської мови). Про уживання поняття «Отчизна» див.: *Сисин Ф.* «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII ст. // Україна модерна. — Вип. 10. — 2006. — С. 7–18; *Козут З.* Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004; *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005; *Яковенко Н.* «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманщини про природу, репрезентацію і обов'язки влади (до початку XVIII століття) // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012. — Вип. 2. — С. 397–426; *Багро С.* Уявлення про «козацьку вітчизну» в сучасній історіографії // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — Вип. 143. — С. 48–55; *Таїрова-Яковлева Т.* Отчизна // Таїрова-Яковлева Т. Інкорпорація: Росія та Україна після Переяслава (1654–1658 рр.). — К., 2017. — С. 17–23; *Довга Л.* Поняттєвий апарат у дискурсі українських церковних інтелектуалів XVII ст.: до постановки проблеми // *Sententiae*. — №1. — 2016. — С. 1–12.

³⁰ Цит. за: *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 145.

Юрієм Хмельницьким і Павлом Тетерею³¹), яка, однак, для війська Корони Польської виступала не інакше як «ворожим краєм».

У грудні 1667 р. Петро Дорошенко говорив представникові московського воєводи Ф. Чекаловському: «І за моїм старанням не тільки *цей бік України*, де ми зараз живемо, під руку Його Царської Величності віданно буде; але ще і все належне поки панство, тобто *Руське князівство*, ограничене було: Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, ті головні міста *Руського князівства*, маю до Бога мого надію, аж по те ограничене буде, то *Руське князівство* богоспасимого города Києва давньої столиці...; *Україна вся б спокійно прожила*»³². У цій, записаній московським представником, розмові такі понятійні назви, як «Руське князівство» та «Україна», виступали в одному синонімічному ряду.

«Поляки, забувши боязнь Бога й *одклавши на бік Пакти* (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. — Т. Ч.), починають наступати з військовою потугою *на Україну*»³³, — описував складне міжнародне становище Війська Запорозького наприкінці 1667 р. Петро Дорошенко у листі до господаря Молдавського князівства. У грудні на переговорах з московськими послами Дубенським і Полховським гетьман Петро Дорошенко говорив, що в «*їх де Україні* до того часу Татари розорення вчинять...; і Великого Государя під *Малоросійські і Українні городи* війною почнуть ходити»³⁴. Тоді ж представник московського воєводи Ф. Чекаловський свідчив, що «Петр Дорошенко якое дело мыслит, чтоб *всю Украину высвободить и города под свою власть все взять*...; А к Королю Его М[ил]ости на сейм посылает он Дорошенко посланцов своих, и, будучи на сейме, просить у Его Королевской Милости и у сенаторов и Речи Посполитой многих *Украинных городов*»³⁵.

Під час антимосковського повстання, яке з новою силою розгорнулося на Лівобережжі з початком 1668 р., гетьман Іван Брюховецький звернувся за допомогою до Війська Донського. У листі від 14 лютого він розлого виклав усі ті причини, які штовхнули його до відмови від зверхності Московського царства: «...А ще, [не]праведно Москва сотворила, что с древними главными врагами православному христианству, Ляхами, побратався, уставили сице: чтоб *православных христиан, на Украине живущих*, всякого возраста и малых отрочат мечем выгубить и искоренить, в слободах обретающихся людей таковых же православных захватив, аки скот в Сибирь загнать, славное Запорожье и Дон разорити...; чтоб на потребление *православных*

³¹ Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1659–1665 рр. — С. 13–46.

³² Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 241–242.

³³ Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebra. Fr. Kluczycki. — Vol. 2. — Pars. 1. — Kraków, 1880. — S. 301.

³⁴ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 235–236.

³⁵ Там же. — С. 242.

християн в Україні в слободах, на славном Запорозьє и на Дону живущих, иноземцами могли осадить?; ... в начале *Украину*, потом о искоренении Дону и Запорозья промышляти будут...; в Броварах, в Гоголеве и в иных, не щадив и малых деток, мужеской и женской пол *всех жителей породы Украинские и Литовские* высекли и выгубили мучительно»³⁶. Отже, з даного уривку гетьманського послання можна зрозуміти, що на підвладній йому території проживали «жителі Української і Литовської породи», які були «православними християнами». Вперше в офіційному дискурсі Війська Запорозького використовується такий термін, як «порода», стосовно визначення того, що у сучасній гуманітарній науці означається як «національність».

28 квітня 1668 р. гетьман Петро Дорошенко повідомляв Варшаву, що «утримує татар від вторгнення *в Українські границі* по ясир»³⁷. У тому ж листі писалося про те, «що жодний козак на Запорозьку не народився, але в *тутейших Українних городах* сини того там Запорозького моря і поля оборонці [народилися]»³⁸. На початку червня Петро Дорошенко писав до волозького господаря: «Той неприятель (поляки), не тільки чекає на згубу *нашої України*, але й пресвітлій Порті Отоманській доброго не зичить»³⁹. 26 вересня наказний гетьман Демко Ігнатович писав з міста Седнева до чернігівського єпископа Лазаря Барановича: «Тоді *всі з України в Литву і Польшу* розійдуться»⁴⁰. У листі московського посла, шляхтича Феофіла Бобровича, з Гадяча до Петра Дорошенка (кінець листопада 1668 р.) говорилося, що «попередній договір був і про *нашу Україну*»⁴¹.

У дипломатичній «Інструкції» харківському полковнику Івану Дуб'язі, послу до Москви, від 9 листопада 1668 р. відзначалося: «...Когда Его Царское Пресветлое Величество о том не ведает, что зде воеводы и бояре *в городах Украинных* нестерпимая чинят обиды и немилосердно с *людьми и жителями Украинскими* поступают, а с них мало помочи есть так великого государя земли, как и *нашей Украине*...; а сами изнищаючи *Украинских людей* на кровопролитие работают и меж христианских народов любовь разрывают; ...не для чего иного и Серко, с городами соединяясь, *на Украину*

³⁶ Там же. — С. 60–61. На початку березня 1668 р. чернігівський єпископ Лазар Баранович писав до гетьмана І. Брюховецького про «*Український корабель*», що накривався «кривавими хвилями» (Акты ЮЗР. — Т. VII. — СПб., 1872. — С. 52).

³⁷ Acta Historica... — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 363. Польською: «...dla utrzymania ich od wpadania w granice *Українские* po jassyг».

³⁸ Ibid. Польською: «że się żaden Kozak na Zaporozu nie urodził, ale w *tutejszych horodach Ukrainnych* Synowie tego tam Zaporozkiego morza y pola są obrońcami».

³⁹ Acta Historica... — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 379.

⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 65.

⁴¹ Там же. — С. 112.

вдаль пошел»⁴². Вочевидь, під впливом складної внутрішньополітичної ситуації в цій «Інструкції» досить часто використовується займенник «наш».

14 листопада 1668 р. наказний гетьман Демко Ігнатович писав з Сосниці чернігівському архієпископу Лазареві Барановичу: «Нинішня війна з Великим Государем нашим і Його Царською Пресвітлою Величністю *на Україні* виникла тільки за поводженням і благословінням Його Милості Отця Мефодія Филимоновича, єпископа Мстиславського...; насправді *має Україна погибати*...; ...Нові Млини, Короп, Глухів, Батурин, Конотоп, Борзна, Ічня, Дівиця, Ольшівка, і не тільки, але і *вся Україна* і сам його милість пан Петро Дорошенко, гетьман Війська Запорозького, з тим відзивається до вас». У дипломатичній «Інструкції» (початок грудня 1668 р.), яка була видана Петром Дорошенком представникам Війська Запорозького для переговорів з московським воеводою П. Шереметєвим, відзначалося: «...Остерігаючись від бусурман, що мають свій замисел як би його пана гетьмана *в Малоросійські України* і жителів усіх на голову погнати в Крим...; заступив від будущих військ під *городами Українськими*»⁴³.

В універсалі від 4 січня т. р. до ніжинського полковника Петро Дорошенко писав: «...*Отчизну нашу Україну* до останку спустошили і повністю розорили...; ради цього надія на Бога, коли *вся Україна постійно за своєю образу взялася, на них руку підніме*, що неприятели скоро, як багато їх вже в свою землю пішло, з соромом з *України* відходити будуть»⁴⁴.

1 січня 1669 р. в дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького на чолі з Петром Забілою до московського царя писалося від імені «усього Війська Запорозького і народу православного християнського Малоросійського»: «...Щоб ми в казну великого государя нашого, що прийдеться, щорічно з *усієї України давали оброк*..., коли *Україна* знову до своєї першої сутності змогла б прийти; ...А на тому *усієї України* і утвердження належить і є, що Військо Запорозьке, як і спочатку тієї війни і з його королівською величністю і з Річчю Посполитою..., *щоб усіх Ляхів з України вивели*..., у немалій смуті *Україна* перебуває»⁴⁵. У «Статтях» гетьмана Демка Ігнатовича від 19 січня т. р., які відвіз генеральний обозний Петро Забіла до Москви, відзначалося: «...Людей, які *на Україну* зайшли давно, до Москви їх не вибирали. І також в тому *на Україні* була велика смута, що з *України* вибирали драгунів і біглих людей..., а втікачів із *Малоросійських городів* віддавати»⁴⁶.

⁴² Там же. — С. 115.

⁴³ Там же. — Т. VII. — С. 168.

⁴⁴ Там же. — Т. VIII. — СПб., 1875. — С. 24.

⁴⁵ Там же. — С. 23–27; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.–Львів, 2004. — С. 484, 486.

⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 36–42.

Досить цікавим, з точки зору уживання слова «Україна», є текст закличного листа шляхтича Феофіла Бобровича, який виконував доручення гетьмана Петра Дорошенка. 20 січня 1669 р. Бобрович писав: «...Якож і ця теперішня мирна постанова на **всю Україну** пагубу приносить...; потаємно з Ляхами про знищення Війська Запорозького і **погибель усієї України** домовлявся бувало...; і великий боярин Нащокін **на Україну** з немалим військом ні на інше, точно для взяття небіжчика Брюховецького на столицю і **усіх українних жителів**, під його на той час рукою перебуваючи, у **полон московського взяття**...»⁴⁷.

19 лютого гетьман Петро Дорошенко писав до воєводи П. Шереметева: «...Бусурманські неприятельські наїзди до цього часу, аж покиди з **України** вийшли...; тепер, коли за допомогою Бога всемогутнього, неприятелів бусурман з **Української землі** вигнали...»⁴⁸. 6 березня у Глухові були затверджені статті між Військом Запорозьким та Московським царством, у яких був і такий пункт: «...Щоб города Києва полякам не віддавати, що вони на сеймі постановили всі церкви православні віддати на костьоли римські..., і від того у них **на Україні немала смута**»⁴⁹. 8 березня 1668 р. Демко Ігнатович написав універсал до Лубенського полку з Глухова: «Не бажаючи того, щоб більше **мила отчизна наша Україна** без старшого до останнього розорення і погібелі приходити мала»⁵⁰. У листі гетьмана «його королівської милості» Михайла Ханенка до Демка Ігнатовича від 26 серпня читаємо: «...Сам Милість Твоя розсудити можеш: чи можливо те, що ніколи у Війську Запорозькому не бувало, щоб гетьмани (Дорошенко. — Т.Ч.) на вічне собі панство у сусідніх монархів виправляли? Для того, буде ти любиш **отчизну**, зволь зібрати всі ті **задніпровські полки**, поспішно до Чигирина йти, а я з **цієї сторони з Військом Запорозьким**, щоб ми того неприятеля могли попередити, щоб як в **нашій Україні** знаків турських не бувало...»⁵¹. Тут в одному реченні уживалися такі слова та мовні конструкції, як «отчизна», «задніпровські полки», «цієї сторони з Військом Запорозьким» та «наша Україна».

18 квітня 1669 р. військовий писар Лукаш Бускевич направив послання Демку Ігнатовичу: «...Щоб москалі з Києва уступили, а Ляхи своє прожиття там мати хочуть, і то як тобі буде здаватися з прибутком чи з **тяжкістю нашій Україні**»⁵². 20 квітня у «чолобитній» лівобережного Війська Запорозького на царське ім'я у ст. 2 писалось «...Неприятели к последней пагубе не привели **Украины**, а не от чего иного изнищена **Украина**»⁵³, у ст. 3

⁴⁷ Там же. — С. 46–48.

⁴⁸ Там же. — С. 117.

⁴⁹ Полное собрание законов Российской Империи. — Т. 1. — СПб., 1830. — С. 804–818, 821–822.

⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 111.

⁵¹ Там же. — Т. IX. — СПб., 1877. — С. 46–47.

⁵² Там же. — Т. VIII. — С. 157.

⁵³ Там же. — С. 157.

йшлося про те, що «ныне вся Украина пуста ы не вскоре по прежнему своему совершенному умноженню придет...; какая ни есть *на Украине* служба против неприятелей»⁵⁴, а у ст. 5 зазначалося: «...Понеже и ныне, когда неприятель *на Украину* наступати будет».

18 квітня 1669 р. гетьман Петро Дорошенко звертався у листі до Вселенського олександрійського патріарха Паїсія: «...А про воевод і про ратних Його Царської Величності людах, в *городах Малоросійських* під час *смути України* забраних»⁵⁵. 26 квітня інший правобережний гетьман Петро Суховійєнко повідомляв прилуцького полковника Івана Маценка: «Хан з великими ордами і з нами Військом Запорозьким для *заспокоєння України* нашої виступить»⁵⁶. 3 червня Демко Ігнатович підписав до царя листа з Батурина «з усім Військом Запорозьким і з усім *народом*⁵⁷ *християнським*» та повідомляв Олексія Михайловича, що «занеже *им Украина страшна* и *оградю до Великороссийских стран* всегда бывала...; а то за некоторым поспешением ратных людей сюды *на Украину* также к Суховою посылали...; только что везде пусто *на Украине*»⁵⁸. У даному випадку він повторював абстрактну лексичну формулу, яка вживалася його попередником Іваном Брюховецьким у посланнях до Москви, — «Україна є заслоном»⁵⁹ для Великоросійських стран (Московського царства. — *Т. Ч.*)».

У червні 1669 р. київський полковник Василь Дворецький свідчив: «...Суховій з запорожцями постановили жити у майбутні часи в братстві орд *из Україною*...; Хмельницький старий те з нами доказав, що *короля не слушає вся Україна* і нічого йому не дає, також Його Царської Пресвітлої Величності силам оборонимося і давати їм нічого не будемо, також як і королю»⁶⁰. 10 липня т. р. Демко Ігнатович просив московського царя «війська свої *на Україну* проти неприятеля присилати»⁶¹. 20 липня Михайло Ханенко звертався до Демка Ігнатовича з Умані: «...[Дорошенко] добиваючись держави, в підданство, так як Волохи і Мутяни живуть, *Україну піддає*; на яке підтвердження гетьманства Дорошенко через своїх турських послів присилає»⁶². Ще в одному посланні до Ігнатовича від 30 липня Ханенко скаржився, що Дорошенко «підписав руку турському салтану,

⁵⁴ Там же. — С. 157.

⁵⁵ Там же. — С. 185.

⁵⁶ Там же. — С. 222.

⁵⁷ Про уживання терміну «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького див. у наступному підрозділі статті.

⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 233.

⁵⁹ Для визначення тогочасного геополітичного місця та ролі Війська Запорозького поряд з словом «заслін» уживалися також такі абстрактні синоніми, як «обрада», «передухіддя», «щит».

⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 163.

⁶¹ Там же. — С. 34–35.

⁶² Там же. — С. 43.

добиваючись держави («панства») в підданство, так як Волохи і Мутяни живуть, *Україну піддає*»⁶³. Те ж саме про підписання гетьманом Дорошенком угоди з Османською імперією читаємо у листі Михайла Ханенка до переяславського полковника Війська Запорозького: «...*Всю нашу Україну*, як Волохи і Мутяни перебувають, *в підданство Турському піддає*...; і то чи радісно чи було *Україні бідній*, розсуди, милість твоя»⁶⁴. 30 серпня 1669 р. Демко Ігнатович повідомляв царя: «Тоді щоб не сказали, що *гетьман з України йде* на час цієї смути»⁶⁵.

При підготовці т. зв. Других Андрусівських переговорів між Варшавою і Москвою царськими дипломатами в особі О. Ордина-Нащокіна у серпні 1669 р. Війську Запорозькому було запропоновано взяти участь у цьому процесі. Причому запрошувалися представники не тільки від Дорошенка, а й від Демка Ігнатовича. «... Щоб від крові і від полону люди в трьох державах (Росії, Польщі та Туреччині. — *Т.Ч.*) заспокоєні були, і тоді *посли і виборні люди з України* при створенні Вічного миру і підписання... мають бути, як між мирними державами до вічної міцності й заспокоєння...»,⁶⁶ — відзначалося в одному з тогочасних листів Ордина-Нащокіна. Крім того, дипломати мали вирішити певним чином «кримську проблему»: «Якщо хан згодиться на мир і союз то повинен терміново *вивести свої війська з України*»⁶⁷. Однак Петро Дорошенко відповідав польсько-московській комісії: «...Пишущим и приказывающим архиерейский и весь духовный чин гетманский и все Войско Запорожское, всяк возраст людей, *в Украине будучих*, в Андрусово на съезд великих послов и комиссаров меж христіанскими монархами назначенное место...; вы, великий боярин посол и комиссар Его Царского Величества (Ордин-Нащокін. — *Т.Ч.*), умирения и престания кровопролитию *в Украине* настоящему желаеш, а меж монархами становя мир святыи *в Украине* во всех мятежах утишение...; но пославше на сейм коронацейный к Королю Его Милости и Речи Посполитой послов своих, отколь или целого *успокоения Украины* или комиссаров особных к договором с нами приятии чаем...; А на писмо ваше, дабы уведали, о чем *печалуєт Украина*...; и *прадавняя прежде сего за предков наших Украина*...; и теми людьми, ихже ныне имате, *Украину* учнем»⁶⁸. Ще

⁶³ Там же. — С. 47.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же. — С. 55.

⁶⁶ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА). — Ф. 79. — Оп. 1. — Кн. 128. — Арк. 319 зв.

⁶⁷ Там само. — Ф. 123. — Оп. 1. — Кн. 46. — Арк. 262 зв. На переломі липня-серпня 1669 р. великий коронний гетьман Я. Собеський повідомляв короля Речі Посполитої Міхала Корибути Вишневецького, що «*Україна повертається до давньої приязні з татарами*» (Acta Historica... — Vol. I. — Pars. II. — S. 447. Польською: «...do dawnej z Tatarami Ukraina powraca przyjazni»).

⁶⁸ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 95–97.

в одному посланні на дипломатичний з'їзд гетьман Дорошенко писав: «...А что бы токмо не в таком расстоянии, како ныне есть до Андрусова отселяя, но *зде в Україні*, или в самом Киеве та комиссия на успокоение веры отсрочена, прежде принятия Киева в держание Его Королевского Величества и Речи Посполитой договорена была, желаем»⁶⁹.

11 листопада 1669 р. Демко Ігнатович звертався до чернігівського архімандрита Лазаря Барановича: «...Всякий може то узнати, як *Україна ця люблячими синами поля кров'ю своєю обагрила*»⁷⁰. Наприкінці 1660-х років наблизений до верхівки Війська Запорозького православний церковний діяч написав трактат під назвою «Пересторога Україні», в якому застерігав: «А ось уже років двадцять *не віддалася Україна полякам*, а років шістнадцять Москві...; *зла і тяжка Москва Україні*, а поляки ще тяжчі; ...Але турецькій і татарській злості також важче...; А як з тих трьох монархів гладкому віднятися, але [від] своєї згуби відійти *Україна* не може...»⁷¹.

Навесні-влітку 1670 р. до походу на українські землі готувалися війська Білгородської, Буджацької й Ногайської орд під командуванням силістрійського паші, щоб «змістити Дорошенка і поставити Хмельниченка; бо Юрась просив Цезаря Турецького про Гетьманство, обіцяючи йому якнайшвидше припровадити всіх *козаків, як ребеліантів, так і вірних з цілою Україною*»⁷².

У травні 1670 р. в гетьманській «Інструкції» Петра Дорошенка послам на Острозьку комісію у багатьох пунктах згадувалося про «Україну»: «...п. 6. Також другу академію *в Могилеві білоруському, чи тут в Україні*, де до побудови знайдеться місце, щоб вільно будувати...; п. 11. ...Між обома не нарушаясь країнами («странами»), *ограничення України* в воєводствах в Київському, в Чернігівському і в Брацлавському, від Корони відділених і в тих воєводствах уклавши Військо Запорозьке вимагає⁷³...; не тільки коронні війська і литовські *на Україні* ніколи не повинні бути..., але всі так сенатори *Українських воєводств виокремлених* («вишреченних»), як і такі

⁶⁹ Там же. — С. 95–100.

⁷⁰ Там же. — С. 106.

⁷¹ Цит. за: Мицик Ю. Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 134.

⁷² Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві. — Рукоп. 245. — Арк. 498. При дворі турецького султана Мегмеда IV Авджи у цей час сподівалися, що «об'єднають Україну, низових [козаків] з городовими і з'єднана за допомогою Хмельницького [вона] нахилиться до Порти й впровадиться османське панування в Україні» (Цит. за: Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: соціально-політичний портрет. — К., 2011. — С. 227).

⁷³ Через два роки, у документі під назвою «Вотум Й[ого] М[ос]ці Пана Собеського Маршалка і Гетьмана В[еликого] Кор[онного] На Сейм 1672 року» зазначалося, що «завжди на Комісіях з Козаками» серед найбільш принципових був пункт про «ограничення України, тобто поки Булава Гетьманів Запорозьких зтягати мала...» (Acta Historica... — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 857).

дідичні найжджати на місця і села **в тім ограніченню в Україні** будучій...; А по іншому, якби панове дідичні шлях **на Україну найжджати**...; п. 12. Самих же людей скрізь козаків, **в Україні** будучих...; п. 13. А хоча ніякі коронні і Великого князівства Литовського війська **на Україну на кордон** ніколи уступати не будуть...; і по заспокоєнню неприятеля відразу **в Корону** [Польську] **з України** повертатися без затримки будуть; п. 15. ...Також **у всій Україні** устави в помістях дідичних і в королівських ні від кого без усяких заборон...; п. 17. ...За Гадяцькою комісією прибуток рівний королівський на інших **українських староствах**; п. 18. ...А якщо б від **Українських кордонів** далеко на ту службу потрібно було йти, тоді сам гетьман з Військом Запорозьким **з України**, за наказом королівської милості не має бути висланий..., у доми свої **на Україну** без усякого насильства будуть відпущені; ...Не згадували і **за українським кордоном** («границею») називатися митрополитом Київським нікому не дозволяли...»⁷⁴. Ті ж самі поняття та понятійні словосполучення повторювалися в жовтневій «Інструкції» 1670 р. послам Війська Запорозького на сейм Речі Посполитої у Варшаві⁷⁵.

30 червня 1670 р. в універсалі гетьмана Демка Ігнатовича про підтвердження прав Київського Пустинно-Миколаївського монастиря читаємо: «...Тим тогочасним задніпрським людям неприятелями татарами і іншими різними [людьми] **в Україні зроблені руйни**»⁷⁶. Обурений відмовою укласти з ним договір, у листі до Собеського від 7 грудня т. р. Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгасцького перемир'я: «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки **і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості**»⁷⁷.

Незважаючи на сутічки між обома арміями, Петро Дорошенко не полишав задумів укладення «грунтового трактату» з Річчю Посполитою, про що свідчив його лист до короля від 24 серпня 1671 р. Разом з тим, посилення наступу коронних військ змусило гетьмана висловлюватися вже відвертіше: «...Непевність ласки Його К[оролівської] М[ило]сті... викликає у мене і в

⁷⁴ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 196–208.

⁷⁵ Там же. — С. 300–311; Універсали українських гетьманів... — С. 391–397. 8 грудня 1671 р. великий коронний гетьман Я. Собеський писав до коронного підканцлера Ольшевського: «Розкажи Королеві Й[ого] М[илос]ці і гетьманові в[еликому] к[оронному], що вже занехаяли *цілу Україну, яка вже служить («holduje»)* Цезареві Турецькому» (Acta Historica... — Vol. I. — Pars. I. — S. 611). 16 грудня 1671 р. підканцлер Корони Польської Ольшевський писав до великого коронного маршалка: «...Іде посол від хана, буде нагадувати про *уступлення України* цезареві Турецькому» (Ibid. — S. 612).

⁷⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 194. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 530–531.

⁷⁷ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. — Т. VII. — Вильно, 1879. — С. 149–150.

Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій, аби **визволена з неволі Україна** від Прадідів, Дідів, і нинішніх Батьків *posteritati* віддав»⁷⁸.

У Конотопських статтях Війська Запорозького з Московським царством від 17 червня 1672 р. зазначалося: «ст. 8: ...Війська Запорозького посланцям, полковнику Київському Костянтину Солонині з товаришами, для вислуховування **їхніх Українських справ**»⁷⁹. Наприкінці того ж року в універсалі до жителів Павлоцького і Білоцерківського полків гетьман Петро Дорошенко проголошував: «Незванні гості, Королівська Величність Польська, через своє істинне перед тим обнадіювання, що ніколи **на Україну** з військом коронним не мав приходити війною...»⁸⁰.

Отже, у період з 1666 до 1672 рр. в офіційному дискурсі Війська Запорозького усталюється багато нових лексичних виразів, які засвідчували політичне наповнення іменника «Україна» та прикметника «український/українний»: «Україна зовсім прихильна до миру», «визволена з неволі Україна», «посли і виборні люди з України», «нахилити Україну до підданства Вашій Королівській Милості», «не віддалася Україна полякам», «короля не слухає вся Україна», «Україна служить Цезареві Турецькому», «ограничення України», «за Українським кордоном», «на Україну на кордон ніколи уступати не будуть», «вислуховування їхніх Українських справ», «Україні не дадуть спокою» та ін.

«Усі жителі Української породи...»: народження та еволюція нової ідентифікаційної термінології

Як не дивно, але питанню функціонування поняття «народ» (а також — «руський/рутенський народ», «козацький/козакоруський народ» «український/українний народ», «малоросійський/малоруський народ») в офіційному дискурсі Війська Запорозького до цього час було присвячено досить мало наукових публікацій. З цього приводу в одній з своїх статей Ф. Сисин зазначав, що «після 1648 р. терміни «козацький», «руський», «український» стали майже синонімами... Козаки почали представляти землі України і руські національні інтереси»⁸¹. В іншій своїй розвідці канадський вчений зауважував, що «як і визначення «нація», нові терміни щодо держави

⁷⁸ Acta Historica... — Vol. II. — Pars. I. — S. 674. У червні 1672 р. король Міхал Корибут Вишневецький писав, що гетьман П. Дорошенко «*приніс Україну на згубу*» (*Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Sdudia i materiały do historii wojskowości Polskiej. — Т. XIII. — Cz. 1. — Warszawa, 1967. — S. 248*).

⁷⁹ ПСЗРИ. — Т. 1. — С. 888–896; Універсали українських гетьманів... — С. 595.

⁸⁰ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 5. — Спр. 6.

⁸¹ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 67–76.

(панство) і батьківщини (отчизна) були запозичені з польської мови і застосовувалися також щодо Русі та України»⁸². Отже, звернімо увагу на генезу уживання гетьманами і старшиною Війська Запорозького протягом зазначеного періоду слів «народ», а також інших лексем, які були синонімічно близькими до того, що розуміли під «народом» правителі новоутвореної держави та їхнє оточення.

20 липня 1648 р. гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький писав у листі до московського воєводи, князя С. Болховського: «Ми їм [ляхам] до кінця не віримо, **яко хитрим людям**, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зраджували. Стоїмо Військом своїм Запорозьким під Констянтинівом і чекаємо їх (представників Корони Польської. — Т.Ч.) з комісією. Поглядимо, яку комісію схочуть з нами мати: там оттуль, з Польши пишуть до нас, просячи про мир і про згоду, а **тут по ближніх городах, де наша русь православна християни живуть**»⁸³. Отже, Богдан Хмельницький відрізняв поляків («хитрих людей») від «руси», яких гетьман сприймав не інакше, як «православних християн».

У процесі революційного «іншування» себе від іншого, або ж відрізняючи «своє» від «чужого», гетьман досить вдало протиставляє «Русь» та «Руський народ» «Польщі». У лютому 1649 р. уряд Війська Запорозького запропонував комісарам Корони Польської такі вимоги (у викладі їхнього представника В. М'ясковського подається польською мовою): «Naprzod, niewola, którą cierpi **nasz narod Ruski** gorzej Tureckiej...; Tak i teraz jedna **Ruś starożytna greckiego zakonu**, władcytwa u wszystkie cerkwie aby w **narodzie Ruskim** wszędzie w Koronie i po Litwie zostawały. Imienia Uniej żeby nie było, tylko rzymski a grecki zakon, tak jako się **zachowała Ruś z Polską**; ...nie tracąc ludzi naszych chrzesciańskich, braci naszych, dla Uniej...; Wojewoda Kijowski by był **narodu Ruskiego** i zakonu greckiego..., a między swieckimi kastellana i wojewodę Kijowskich Ruś mieli dla przestrzegania wiary naszej i **praw narodu Ruskiego**»⁸⁴. У даному випадку козацька старшина вирізняла окремих «наш руський народ», який був для неї «нашим» і терпів «неволі», як «старожитна Русь грецького закону».

Стосовно політико-правового становища «руського народу» засвідчує текст однієї з міжнародних угод, яка готувалася ще урядом Богдана Хмельницького, але, з огляду на його смерть, була підписана його наступником — Іваном Виговським. У жовтні 1657 р. між Військом Запорозьким і Шведським королівством була укладена угода, де проголошувалося, що «Най-

⁸² Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 52.

⁸³ Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі — ПКК). — К., 1898. — Т. III. — С. 253–254.

⁸⁴ ПКК. — Т. III. — С. 332, 333.

ясніший Король Швеції нехай визнає і проголосить Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями *за вільний народ і нікому не підлеглий*, і що свободу й інтереси боронитиме проти усіх ворогів»⁸⁵.

У документі під назвою «Перелік пунктів і покірних прохань, які подає Його Милість Ясновельможний гетьман Війська Запорозького *разом з усім Військом Запорозьким і Народом Руським* Його Королівській Милості і всій Речі Посполитій від 1659 року»⁸⁶ в пункті першому відзначалося: «Просить Його Милість Пан Гетьман з усім Військом, щоб відповідно до Гадяцької комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна і *весь народ Руський* повністю втихомирений згідно з проведеним розслідуванням комісії, [результати] якого будуть перелічені нижче...; щоб унія так у Короні, як і в Великому Литовському князівстві була знесена привселюдно постановою, і коли б хтось у Короні або в королівстві чи в спадкових добрах переховував уніатів і за їхньою допомогою *гнобив Руський народ*...; щоб панове уніати не мали можливості *цькувати Руський народ* наклепами; ...Просить Його Милість Пан Гетьман з військом Запорозьким про *стан шляхетський українських жителів*, щоб, згідно з Гадяцькою комісією, уряди, починаючи від найвищого рангу аж до найменших земських і гродських, після того, як помруть теперішні їхні посідачі, надавати посади і будь-які уряди людям грецької віри...; У воєводстві Руському, Волинському і Подільському урядовцями і службовцями земськими і гродськими повинні бути по черзі раз римо-католицької, а інший раз — грецької віри; ...Тому, коли хтось хотів би (чого не розуміємо) гнобити *наш вільний народ* тим, що чого немає в Гадяцькій комісії, того не можемо просити, щоб нас тим не гнобили, бо *вільний народ до вільного добровільно приходить* і єднається, і чого треба, про це просить; ...Через те, що *народ шляхетський грецької віри* вельми зубожів...; Як би це не було, але то саме *в Україні сила полягає у військової дисципліні*...; щоб Й[ого] М[илість] Пану Гетьманові була надана повна влада над усім рицарством, шляхтою, що є *в Україні*, щоб він мав право війни...; щоб не доходили *на Україні* до заворушень і ускладнень на ви-

⁸⁵ Національний архів Швеції. — Ф. «Cosacica». — Ч. 1; Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — Ч. III. — Т. VI. — К., 1908. — С. 332–337; Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття) / Упор. Ю. Савчук. — К., 2008. — С. 64–70. Переклад з латинської на українську мову: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — К., 1998. — С. 63–66. Узгоджено з сучасним перекладом Мирослава та Олеси Трофимуків за виданням: Україна — Швеція: на перехрестях історії... — С. 176–180.

⁸⁶ Подається за виданням: Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. — Т. ССІІ. — Львів, 1991. — С. 329–339. Польською: «Komissja na oddanie dobr do rąk i dispozycji ludzimi religiej starogreckiej prawosławnej nie unijackiej..., tak w Koronie, jako i w W. X. Lit. Po miastach, miasteczkach i wsiach tak J. Kr. Msci, jako i dziedzicznych szlacheckich, *poki język narodu Ruskiego zasiąga*; ...i cerkwie, *poki narod Ruski zachodzi*, nie mianowali».

падок...; щоб *на Україні* не доходило до вибуху заворушень...; Щоб якнайшвидше *українські обивателі* почали володіти маєтностями його королівської милості, які є *в Україні*, просить його милість пан гетьман з військом, щоб у Короні вакансії приділяли насамперед римо-католикам. ...З тих маєтностей Речі Посполитої, які згідно з Гадяцькою комісією, після смерті теперішніх посідачів мають відійти до *українних обивателів*...»⁸⁷.

У листі туровського полковника Війська Запорозького К. Виговського до литовського князя Б. Радзивіла від 3 червня 1659 р. неодноразово згадувалося про «руський народ», який підлягав гетьманові Війська Запорозького: «...Щоб не було без шкоди і *Руському народову*; ...Міг мати користь і *Руський народ*, і стародавня його релігія; даси до виконання Й[ого] М[илості] Пану *Гетьману Військ Запорозьких* ...і для *цілого нашого Руського народу* немає нічого такого»⁸⁸. У даному контексті «Руський народ» є «нашим» для полковника Війська Запорозького так само, як і «Україна». Повідомляючи короля Речі Посполитої про складення своїх гетьманських повноважень, Іван Виговський писав: «А що *в тому народі*, не звиклому до дотримання присяги, важко і небезпечно мені було...»⁸⁹.

1 серпня 1659 р. у листі до московського воєводи О. Трубецького гетьман Іван Виговський відзначав, що він «і все Військо Запорозьке для заспокоєння кровопролиття в *християнському народі*, прислали в Путивль людей добрих і значних...; Адже тільки для заспокоєння міжусобиці в *Українні городи* прийшли»⁹⁰. «...Дивуємося тому не по малу, що Ваша Милість, уродився з нами разом *вільним народом і згодувався заодно в Україні* (в іншому варіанті листа — «Малій Росії». — Т. Ч.), *отчизні нашій*, а проливаючи через немалий час кров свою за вольність усього Війська Запорозького, тепер сам добровільно піддається в неволю і з нами, *браттями своїми*, з якими разом хліб їли [і] їсте та проти усіякого неприятеля стояли, війну ведете і на *своїх же кровних ближніх* наступаєте»⁹¹, — читаємо у колективному листі генеральної старшини Війська Запорозького

⁸⁷ Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року. — С. 329–339.

⁸⁸ Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі — АГАД Варшава). — Ф. «Архів дому Радзивілів». — Від. V. — № 18112/4.

⁸⁹ ПКК. — Т. III. — С. 371. «А że *w tym narodzie*, nie nawykłym do dotrzymania przysięgi, trudno u niebezpieczno mi było dosiadać, złączywszy garść ludu mego zaciagowego z Wojskiem». В іншому листі до короля Яна II Казимира від 29. XII. 1659 р. колишній гетьман Іван Виговський вживає термін «народ»: «...o pospiech *w Ukrainę* requirete principem, бо *to ten narod*, który częstego przez posły i listy vocowania do spolnej requirit roboty» (ПКК. — Т. III. — К., 1898. — С. 403–404).

⁹⁰ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 292–293.

⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. XV. — СПб., 1892. — С. 406. Очевидно, що при перекладі листа з «білоруського письма» на російську мову XIX ст. упорядники 15-го тому «Актив ЮЗР» замінили означення «Україна» на «Малу Росію» (Див.: Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 36).

від 1 липня 1659 р. з-під Конотопу до наказного гетьмана «Його Царської Величності» Івана Безпалого.

Згідно з твердженням Юрія Хмельницького (гетьманський лист до київського митрополита Діоніса Балабана від 13 березня 1660 р.), «Україна» та «Українські городи» перебували під захистом «Його Царської Величності», а тому король Речі Посполитої не мав на них права: «Тільки щоб Король Його Милість Польський і Річ Посполита *в городи* Його Царської Величності *Українські* війська свого коронного не присилав, *народ наш гноблячи і Україну* собі *з іншими Малоросійськими городами привласнюючи*, які невдало попередники їх були *у княжат Руських* насильно з рук видерли»⁹². З даного уривку тексту можна зрозуміти, що в «Україні» проживав «наш народ», який перед тим «гнобили» не тільки в «Україні», але й «інших Малоросійських городах», що у давні часи належали «Руським княжатам».

У черговій дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького до короля Речі Посполитої Яна II Казимира від 9 грудня 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький підкреслював: «щоб жовніри, Їх Милості, що *перебувають нині в Україні* на службі Його Королівській Милості і Речі Посполитої, не були тягарем для *українних людей*...»⁹³. 10 лютого 1661 р. сосницький сотник Василь Омеляненко звертався до московського боярина П. Салтикова: «...Спостерігаючи наступ великий від неприятелів наших Ляхів і Татар, які добре наступали на *народ наш*, і віру нашу православну хотіли нас викоринити, чого їм Боже не допоможи»⁹⁴.

У листі гетьмана Юрія Хмельницького до Івана Сірка від 20 липня 1662 р. з Чигирина читаємо: «...Так і нині хочемо, щоб у тому в полях, як можете, заворушення Татарам учинили, щоб не до кінця *народ наш* погибав...»⁹⁵. 11 серпня того ж року гетьман скаржився королю Речі Посполитої, що не може на «своїх слабких плечах таку важку ношу, не вистачає ні сил, ні надії утримувати *Українних людей* від подиху вітру коли-

⁹² ПКК. — Т. III. — С. 422. Польською: «[...] Tylko żeby krol Jego M[ylo]sć Polski i R[ec]z[po]spoli[ta] w horody Jego Car[skiego] Wiel[ic]zestwa] *Ukrainskie* wojska swego koronnego nie zsyłał, *narod nasz irytując* i *Ukrainę* sobie z inszemi Małorossyjskimi horodami przywłaszczając, ktore niesłusznie antecessorowie ich byli xiążętom Ruskim gwałtem z rąk wydarli».

⁹³ Памятники, изданные Временною комисією для разбора древних актов (далі — ПВК). — Т. IV. — Отд. III. — К., 1859. — С. 54–55; Універсали українських гетьманів... — К., 2004. — С. 170, 172. Польською: «[...] Aby żołnierze ich mm., w *Ukrainie* pod ten czas na usłudze je. k. m. i Ryptej będąci, ciężej nie byli *ludziom Ukrainnym*».

⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. V. — СПб., 1867. — С. 46.

⁹⁵ Там же. — Т. VII. — С. 336.

ваючи...»⁹⁶. У посланні генерального писаря Павла Тетері до короля від 10 грудня 1662 р. зустрічаємо вираз про «підозру *народу того місцевого* до Речі Посполитої», а також щодо «диких звичаїв *тих людей*»⁹⁷.

У липневому універсалі 1663 р. до жителів Війська Запорозького «з того боку» Дніпра гетьман Іван Брюховецький неодноразово вживає слово «народ». Цей універсал був адресований «Усьому Православному Руському Пречесному Народові Обох Станів, духовного і світського, і усілякого звання урядним і посполитим *людям*, як старшим тік і Черні, *братії нашій* милій по містах і Селах, з того боку Дніпра проживаючому»⁹⁸. Гетьман хвилювався з-за того, що «деякі особи, найбільше старшина... нічого доброго *народові* [не робила]»⁹⁹, що «безбожні старшини» доводять «гноблений *люд* до згуби і убожства»¹⁰⁰. При цьому по тексту універсалу Іван Брюховецький неодноразово вживає щодо вищеперерахованих «станів» таке звертання, як «*братія наша*» («з вами, *братія наша мила*, в добрій приязні бути», «сподіваємося на вас, *братія наша*», «а подивіться, *братія наша*» тощо), а також такі вирази, як «братолюбна приязнь», «братерська милість».

18 жовтня 1663 р. лівобережний гетьман Іван Брюховецький видав універсал до жителів правобережного Війська Запорозького, в якому неодноразово згадує слова «народ» та «братія»¹⁰¹. У першому випадку: «Усьому преславному *християнському Малоросійському народові* обидвох духовного і мирського чинів *людям*, старшині і черні, *братії нашій милій* по городам і по селам, на тій стороні Дніпра проживаючому, єдиновірним святої Східної Церкви, *матері нашої єдиноутробним синам*...». У другому: «Не тільки сусідні всі народи, але і сама Ваша Милість, браття наші милі..., коли *руське ім'я на собі від предків своїх носите*...». У третьому: «Доколи світ світом, до того *лях русину братом бути не може*. А нині відлучившись від нас, *єдиноутробної братії* своєї...». У четвертому: «А залишив давніх предків козацьких і *всього Руського народу* з ляхами заводи...; що *народу нашому Руському* велике поругання від ляхів».

31 жовтня 1663 р. Іван Брюховецький видав ще один універсал до жителів Правобережжя, який розпочинався такими словами: «Усій старшині і черні, возлюбленій *нашій братії*, рицарським і простим *людям*, живущим по городам і селам по ту сторону Дніпра, як *одновірній і єдиноутробній братії* нашій, вигодуваній одновірною груद्धю тієї ж єдиної святої Східної

⁹⁶ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 192. Польською: «...Na swoich nie udolnych ramionach tanlam dzwigając mołem, y *ludzi Ukrainnych* od lada wiatru chwiejących się zatrzymywac».

⁹⁷ Там же. — С. 243. Польською: «...Nie omylna *narodu tego* Suspicia do Rzptej; ...dzikie ugłaskać *tych ludzi* humoty».

⁹⁸ Там же. — С. 371–372.

⁹⁹ Там же. — С. 372.

¹⁰⁰ Там же. — С. 374.

¹⁰¹ Універсали українських гетьманів... — С. 302.

Церкви, матері нашої...»¹⁰². Далі йшлося про таке: «...Визнати мусите, що на поганина проти християнина воюєте, що за ворога давнього *руського*, за ляха на *брата єдиноутробного* руку піднімаєте..., так само мислили татарам і ляхам *християнський народ* під шаблю підвести...; покладаємося на Бога, що жодна *нога ворожа з України не втече*, якщо ми будемо разом»¹⁰³.

У листі Івана Брюховецького до царя від 11 листопада 1663 р. була й така фраза: «Б'ю чолом про прибавку ратних людей Вашої Царської Величності на тих ворогів, які на викорінення усього *Руського народу нашого православного* усі сили і умисл свій постановили, понеже проти короля Польського *в Україні* тепер, чого раніше цього не було, потрібно приготуватися строєм, тому що добре, що при королю малі сили»¹⁰⁴.

23 березня 1664 р. у черговому універсалі Івана Брюховецького до правобережців зазначалося: «...за віру християнську, і за церкви Божі, і за *весь народ православний*, озброївшись проти короля, йдуть прямо на нього, з великим соромом і від усіх навколишніх монархів доганою з *України вийшов*. Далеко з *України* король і його військо *відступили*... Що може бути сумнішим за *іновірних Ляхів*, давніх, справжніх споконвічних і природних ворогів *Руського народу нашого*, коли ми *єдиновірна братія* об'єднаємося в *братерський союз*... А також і *ворог Україну залишив*, тоді під цей слушний час до нас схиляйтеся...»¹⁰⁵. У черговому посланні до короля від 29 травня Тетеря писав, що він «намагався змінити до кращого становища *в Україні голів народу*»¹⁰⁶.

Восени того ж року у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалено документ під назвою «Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того ж самого року»¹⁰⁷. Його, поруч з іншими старшинами, другим підписав «Петро Дорошенко Осавул В[ійськ] Й[ого] К[оролівської] м[илості] Генеральний». У документі містилися 75 пунктів, які відображали бажання козацької старшини упорядкувати релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між «*Україною*», «*Українським народом*» (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод, в «Інструкції» ці етноніми вживалися як відповідники «землі Руської» та «народу Руського»),

¹⁰² ПВК. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 378. Польською: «Wszystkiej Starszynie y Czerni braciej naszej milej rycerskim i pospolitym ludziom, po Horodach y Wsiach na tamtej stronie Dniepra mieszkającym, jako *jednowiernej, y jednownętrznej Braci* naszej prawowiernemi piersiami jedynej teje S. Wschodniej Cerkwie Matki naszej wykarmionym».

¹⁰³ Там же. — С. 379–381.

¹⁰⁴ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 191.

¹⁰⁵ ПВК. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 420–425.

¹⁰⁶ Там же. — С. 439. Польською: «...W tym czasie ad meliorem dispositionem w *Ukrainie* animos plebis».

¹⁰⁷ БМЧ Краків. — Од. зб. 402. — Арк. 545–586.

«гетьманом», «Військом Запорозьким», з одного боку, та «королем» і «станами Речі Посполитої» — з іншого.

«...З усім миром християнським припадаючи, слізно прошу: умило-сердитися ви Великий Государ, Ваша Царська Пресвітла Величність, над *християнським народом*, а звольте від жорстоких *Лядських і бусурманських рук* церкви Божі і вірних православних християн ратними людьми з Севська і з Білгорода оборонити»¹⁰⁸, — йшлося у листі Івана Брюховецького до Москви від 21 січня 1665 р. У березневому листі до московського воеводи Б. Хитрово гетьман Брюховецький вживав таку лексичну конструкцію, як «християнські люди»: «Також деякі міста вогнем і мечем були переможені, села всі і млини попалені, а *християнські люди* одні потрапили у вічний полон бусурманський, а інші від жорстокого меча погинули...»¹⁰⁹. 15 листопада того ж року полковник Стародубського полку Олександр Острянин повідомляв гетьмана Івана Брюховецького: «...З *єдиного прародителя* з благодаттю святого хрещення від святої води і Духа *народжені, яко єдині братія вольні* і без порушення були»¹¹⁰.

У лютневій 1666 р. «Інструкції» правобережного Війська Запорозького на сейм Речі Посполитої. крім всього, йшлося про «постраждалих *українських людей*», яким під час постоїв докучало «військо наше піхотне, серденяцькі і запорозькі полки»¹¹¹. У цьому ж документі також писалося, що не тільки в *Україні*, але в Короні і в Великому К[ня]зівстві Литовському і де тільки *греко-руський православний неуніатський наш народ знаходиться*»¹¹². Ще в одному лютневому посланні до царя Олексія Михайловича за 1666 р. гетьман Іван Брюховецький писав: «...Молю з усім вірним Військом Вашої Царської Пресвітлої Величності Запорозьким і з *усім Малоросійським миром православним християнським* пресвітлого Вашого Государева Престолу, щоб милостивим батьківським Вашої Царської Пресвітлої Величності радінням і заступленням *Малоросійський народ*»¹¹³...;

¹⁰⁸ Там само. — С. 241–242.

¹⁰⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским. — Ч. I. — М., 1858. — С. 159–164.

¹¹⁰ Там же. — С. 63.

¹¹¹ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... — С. 311–349. Польською: «Woysko nasze piechotne, półki serdeniackie y Zaporozkie, ponieważ ludziom zniszczonym Ukrainskim stanowiskami dokuczali».

¹¹² Там само. Польською: «...nie tylko w Ukrainie, ale w Koronie y w Wielkim Xztwie Litewskim y gdziekolwiek graecoruski prawoslawny niewniacki znajduje sie nasz naród».

¹¹³ Термінами «народ», «народи» ще у біблійних текстах позначали територіальне об'єднання людей, яке походило від спільного прабатька (*Ерусалимский К.* Поняття «народ», «Росия», «Руская земля» і соціальні дискурси Московської Руси кінця XV–XVII в. // Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века — Новое время. — М., 2008. — С. 137–179). За часів князівської Русі під цими словами могли також розуміти окремі зібрання людей (*Вилкул Т.В.* «Люде» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. — Киев, 2007. — С. 52).

силами своїми на Малоросійські і Великоросійські ваші Царської Пресвітлої Величності городи»¹¹⁴. По суті, у цьому гетьманському листі вперше на офіційному міжнародному рівні вживалася така лексична конструкція етнополітичного змісту, як «увесь мир православний християнський Малоросійський», що уточнювалася такою виразною лексемою, як «Малоросійський народ».

21 травня 1667 р. кошовий отаман Остап Васютенко писав з Коша до Гадяча: «Є нам дуже весна теперішня до великої печалі і кручини належна, коли не бачимо, щоб до *цілості*¹¹⁵ *усього Малоросійського народу нашого* мала поміч від кого була:... що і той, який нам хліб до цього давав, нині камінь замість цього умислив подати...; щоб *нашу Отчину* до останнього розорення привести»¹¹⁶. 15 вересня до гетьмана Петра Дорошенка пише листа архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель, у якому вживає словосполучення «наші славні Російські [і] *Українські народи крайні*», а також зазначає про те, до якого «великого розорення і урону *Україна прийшла і народи* [для] війська зменшились»¹¹⁷. Саме православному ієрарху Інокентію Гізелю належить пріоритет у вживанні словосполучення «український народ»: «Усім то є зрозуміло, що *той наш Український народ*, почавши між собою брань і не союз...; щоб *той народ наш* православному одновірному монархові, Його Царській Величності, з'єднався...; *християнські народи великі Грецькі, Словенські* і багато вигублені і *наш Руський народ* у всі кінці землі у неволі запровадженій...; міцні городи свої поблизу Запорозжя і *нашої України* побудували»¹¹⁸. Як бачимо, процес творення етнополітичного понятійного апарату був досить складним, адже навіть в одному листі населення, яке було підконтрольне Війську Запорозькому та православної церкві, називалося по різному — «Український народ», «наш народ», «Руський народ», «християнський народ».

20 грудня 1667 р. гетьман Дорошенко разом з митрополитом Йосифом Тукальським у листі до київського воєводи П. Шереметева висловлювали своє невдоволення наслідками укладеного Андрусівського перемир'я: «І про *Малоросійську землю обоюльних Задніпрських народох* постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам повеліли бути, і

¹¹⁴ *Ерусалимский К.* Указ. соч. — С. 138. У царській грамоті-відповіді на ім'я гетьмана Івана Брюховецького від 26.VI.1667 р. кілька разів згадувалося слово «Україна»: «...А те переписчики были посланы не *на раздражение в Украине народом*, но на лутчее успокоение, за доношением вас боярина нашего и гетмана...; в чем мы Великий Государь, Наше Царское Величество, яко над всеми вернейши вам и *всему посолству* поверили, и без всякого оскорбления людского тогда и ныне надеемся *между людьми в Украине* содержать...» (Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 206).

¹¹⁵ Про термін «цілість» див. у наступному підрозділі нашої статті.

¹¹⁶ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 293–294.

¹¹⁷ Там же. — С. 229–230.

¹¹⁸ Там же. — С. 229–230.

відома про ту постанову не учинили, і тим де Великі Государі договорство порушили...; І про той же учинений мир між християнськими государями усіх благ до *Малоросійського народу* і великий спокій сподіваємося»¹¹⁹. У відповіді полковника Григорія Дорошенка і писаря Лукаша Буслевича на статті московського стряпчого В. Тяпкіна від 20 січня 1668 р. читаємо: «І гетьман Виговський і уся їх військова старшина і духовні стани руками своїми підписали на том, що *усій Україні обопольних народів Дніпра*, окрім Його Королівської Величності, ні у якого Великого государя християнського у підданстві не бути...»¹²⁰. Власне, цей вислів засвідчував той факт, що старшина Війська Запорозького поширювала назву «Україна» як на Лівобережжя, так і на Правобережжя. При цьому термін «народ» використовувався в множині і застосовувався щодо маркування підвладного правобережним та лівобережним гетьманам населення Війська Запорозького. Звертає на себе увагу і практика одночасного уживання представниками генеральної старшини стосовно підвладної Війську Запорозькому території таких локалізаційних лексем, як «Малоросійська земля обопольних народів Дніпра» та «уся Україна обопольних народів Дніпра».

Відповідаючи на пропозицію московського стряпчого В. Тяпкіна про обрання гетьмана, представники Петра Дорошенка наголошували на тому, що «над козаками на гетьманство, на полковництво, на сотництво і на усілякі уряди обирали їм козакам своїх природніх і старих козаків, кого військом полюблять, а іноземців і *не природнім українським дітям* ні в які начальства і уряди не вибирати; а зараз у Великого Государя, Його Царської Величності, вибраний в гетьмани не *природній український козак*; також де і інші полковники і урядники у Його Царської Величності над козаками багато іноземців, Волохи і не *природні козаки...*»¹²¹. Отже, «природні українські діти» та «природні і старі козаки» протиставлялися «іноземцям» і «волохам», що засвідчувало наявність як етнічного, так і соціального «іншування» у середовищі провідної старшини Війська Запорозького, тобто існування уявлень щодо розмежування між етносом «українських дітей» та «іншими» —

¹¹⁹ Там же. — С. 239. З царської грамоти московському воеводі в Ніжині Івану Ржевському від 18.II.1668 р.: «А мы оба великие государи християнские, под обороною крепкою постановленья, имея союз и слученья сил, *вся Украина* заступати и обороняти...; на *оборону Украины* и с бояры нашими и воеводы многие рати посланы с Москвы» (Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 45). У грамоті Олексія Михайловича до Війська Запорозького Низового від 8.III. т. р. близько десятка (!) разів уживається слово «Україна», зокрема: «...От выхождения бусурманских [сил] *в Украину*...; отвращая Крымские войны *от Украины*...; что бусурманы *в Украину* не приспели...; о великом промысле впредь *обороны Украины*...; вашею верною службою *в Украине*» (Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 49).

¹²⁰ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 249; Источники малороссийской истории... — Т. 1. — С. 191–192.

¹²¹ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 250–251.

«неукраїнськими», а також між станами «козаків» та «некозаків». Остання претензія стосувалася несправедливого обрання, на думку правобережців, на гетьманську посаду Демка Ігнатовича (Многогрішного), який хоча й пройшов усі «кар'єрні щаблі» Війська Запорозького, але все ж таки походив з «поспольства», адже він був народжений у простій селянській родині.

В одному універсалі до жителів Новгород-Сіверщини за лютий 1668 р. гетьман Іван Брюховецький писав: «...Москалі з нами хитро поступають, бо з ляхами помирившись, з обидвох рук, це є їхнє московське і лядське, нас Військо Запорозьке *і весь Український народ християнський вигубляти, і Україну, отчизну нашу*, до основання розоряти постановили... Но за згодою усієї старшини і черні Війська Запорозького радою, оних з *Українських кріпостей* зігнати умилили зараз...; щоб ми про *таке московське і лядське нам в Україні* неприхильному намірі знали, приготовлену пагубу чекати, а самих себе і *весь Український народ* до знаного упадку про себе не переживаючи приводити мали...; уже за милістю Божою із знатних *Український кріпостей* неприятелів москалів наших промислом... повиводили; *Україна, отчизна наша мила* знищена і добробутне людське життя розорилася...»¹²². 30 квітня 1668 р. Петро Дорошенко повідомляв московського воєводу П. Шереметева: «...Між *народом же християнським* зовсім не бажаю кровопролиття»¹²³.

А тому, зважаючи на розділ України згідно з положенням Андрусівського перемир'я, Петро Суховієнко у жовтні 1668 р. закликає правобережних і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «... *І всьому єдиноутробному*, на цьому і тому боці Дніпра проживаючому, *християнському народові*, об'являю і повідомляю і застерігаю, щоб ви в союзі і собою милої любові і милості *братерської* зв'язані міцно, твердо і непорушно перебуваючи»¹²⁴.

У дипломатичній «Інструкції» Івану Дуб'язі, харківському полковнику, послу до Москви, від 9 листопада 1668 р. відзначалося: «...Воєводи чтоб над *нашими люд[ь]ми* в тех городах не были, в которых живут казаки, буде в котором бол[ь]шом городе полковник, в меншом сотник или атаман, а над *всенародием* войт имеет бытии, по *извычаю нашему Украинскому*. Не для чего иного и Серко, с городами соединяясь, *на Украину* вдаль пошел»¹²⁵. 1 січня 1669 р. в дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького на чолі з П. Забілою до московського царя писалося: «...*Від нас Війська Запорозького і від усього народу християнського Малоросійського*...»¹²⁶.

¹²² ЦДІАК України. — Ф. КМФ-7. — Оп. 1. — Спр. 492. — Арк. 33–34 зв.; Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 40–41.

¹²³ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 254.

¹²⁴ Там же. — Т. VII. — С. 84–86.

¹²⁵ Там же. — С. 115.

¹²⁶ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 23–27; Універсали українських гетьманів... — С. 484, 486.

Досить цікавим, з точки зору уживання слова «Україна», є закличний лист шляхтича Феофіла Бобровича, якого Петро Дорошенко зумів перетягнути на свій бік. Отже, 20 січня 1669 р. він пише: «Господи Боже, погибель усім вам старшим і меншим, отцям і маткам, молодим і старим і всьому *єдиноутробному братству моему посполитому Українському*, на цьому і на тому боці Дніпра проживаючому християнському народу!; ...Усім твоїм люблячим *сином моєї єдиноутробної братії, усьому православному народу, в Україні живуцим*, проглашаю...; як колись козаків *на Україну* цього боку тільки один полк був...; знести *бідну Україну* постановили, від чого, як милу свою в ній же народжених, *отчизну і вас всіх одного плоду будучих*, і від ситцевої пагуби остерігаю і відводжу...; *матко мила отчизно, бідна Україна...*»¹²⁷. Очевидно, що при складанні цього листа автор використовував за зразки для його написання відомі патріотичні універсали Івана Брюховецького та Петра Суховієнка за 1668 р. Зробити такий висновок можна з огляду на уживання Ф. Бобровичем таких понятійних словосполучень, як «матка мила отчизна», «вас всіх від одного плоду будучих», «бідна Україна», «погибель усієї України» тощо. Однак він також застосовує й нові, порівняно з універсалами Брюховецького і Суховієнка, лексеми з прикметником «Український/Українний».

У лютому 1669 р. полковником Яковом Лизогубом було написано листа до переяславського полковника Дмитрашки Райчі: «А Петро Дорошенко святого миру між обома сторонами братолюбства і *з'єднання бажає*...; і розуміє він, що і гетьман Дем'ян Ігнатович не захотів би того утверджувати *роздвоєння між Україною*, яка нікому тоді з *українських людей* [як] в минулі часи не буде корисною, точно *чужим народам* на користь»¹²⁸. Дмитрашко Райча відповідав, що «бажає бути у зєднанні; а що *в Україні* розрив учинився, і то не є від Петра Дорошенка, але від Івана Брюховецького і від інших»¹²⁹.

15 лютого 1669 р. Демко Ігнатович пише листа московському царю з Седнева: «...У вас, Великого Государя Нашого, Вашої Царської Пресвітлої Величності з *усіх сторін і націй і з України* завжди бувають відомості»¹³⁰. У травні т. р. у «Статтях на яких Дорошенко піддався Турському султану» у ст. 9 читаємо: «А як відомо *руський народ* нині розділений в різних країнах людей, а мають єдину і ту ж віру з Греками, не тільки у цих країнах, але і в інших частинах і по границях, зокрема з єдиної країни Перемишля, Самбора і від града Києва і далі навіть на дванадцять миль з другими країнами, з річки Вісли, і з іншими третіми країнами, зокрема від Мемна, і з четвертої країни

¹²⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 46–48.

¹²⁸ Там же. — Т. VIII. — С. 115.

¹²⁹ Там же. — С. 116.

¹³⁰ Там же. — С. 128.

від Севська і Путивля, всі суть козаки»¹³¹; у ст. 11: «А як відомо *народ Руський не має іншого язика крім природного*»¹³².

6 травня 1669 р. гетьман Петро Дорошенко писав до московського воєводи Г. Ромодановського: «...Токмо узников на Москве, в ссылке и в заключении будучих, *братия, приятели и кровные Украинския люди* на меня досаждают...; доколе с Москвы их племянники могли в отеческия страны возвратити; и хотя *в Малороссийском народе* уряд гетманства на себе ношу»¹³³. 10 липня 1669 р. Демко Ігнатович писав до московського царя: «...З усім християнським народом про швидкі посилки і про указ...»¹³⁴.

У політико-публіцистичному творі «Пересторога Україні», який було написано невідомим автором наприкінці 1660-х років, неодноразово вживалося поняття «народ». При цьому під «народом» можна було зрозуміти як «українців», так і «козаків»: «Всілякі в інтрати *українці* на себе беруть, від чого шаліючи, *яко народ* простий і безрозумний, унівець обернулися. Пановати бовем їм не можна і жоден монарха того їм не позволить, аби простий народ монархам мав бути рівним сусідом, чого і Бог не дав простакам. Коли ж *українці* такого є розуму благого, що хотіли бути, що неподобно, аби над ними не було монарха жодного, ані зверхності якої, яка б не припустила без карання злості жодної... Що побачити може кожний поза границею московською, як живуть *українці* на вольностях...; Же *козаки* самі *Україну* згубили, до спустошення своїм не радінням і глупством приправили, ані її утримуючи і правлячи, як інші мудрі *народи, Україною* не можуть і не вміють; А скоро обваруєш віру і все, що належить вірі і церквам і всілякому народові згідно пактів Гадяцьких, або і варувань якщо буде при цареві, завжди *українці* послі, тоді тобі *вся Україна* вічно і вірно голдувати буде...; А тільки пильно то варувати *Україну* треба, же не треба сидіти і убезпечати на турецькі і татарські оборони, бо поляки коли колвек, якщо не мечем при допомозі московській, тоді з королівства Польського поступивши, туркам і татарам відлучить їх від *українців*, же не будуть *козакам* помогать турки і орди»¹³⁵.

27 січня 1670 р., напередодні підтвердження Андрусівського перемир'я, частина козацької еліти у складі наказного гетьмана Я. Лизогуба, лубенського полковника Г. Гамалії, наказного чернігівського полковника І. Пригари, полковників кількох кінних полків М. Раєвського, І. Вербицького, І. Шульги зверталася до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликком підтримати гетьмана Петра Дорошенка,

¹³¹ Там же. — С. 219.

¹³² Там же.

¹³³ Там же. — С. 185.

¹³⁴ Там же. — Т. IX. — С. 34–35.

¹³⁵ Пересторога України // Укр. іст. журн. — № 5. — 1991. — С. 133–137.

який «Милістю Божою і своїм щирим старанням привів було *усіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одності*»¹³⁶. У травні того ж року в дипломатичній «Інструкції» Війська Запорозького (П. Дорошенка) послам на Острозьку комісію відзначалося: «п. 12. Доми, хутори, фільварки і всілякі землі козацькі від всяких купно поборів і податків, які б не були з *України на всенароддя* накладені...; п. 21. Митрополита Київського, щоб оного, його ж всі духовні і мирські *Руського православного Українського народу* чини з гетьманом і з Військом Запорозьким вільним вибором виберуть пастирем...; і усі *чини православно-російські Українські* не дозволяють...»¹³⁷.

Стосовно генези понятійного творення такої мовної конструкції, як «українські люди», то історик Т. Вілкул відзначала синонімічність функціонування лексем «народь/народи» і «людие» у творах ще літописців Русі-України, а також зробила висновок, що у текстах давньоруського часу (XI–XIV ст.) близько 10 тисяч разів зустрічається слово «людие» і тільки близько 300 разів — «народь»¹³⁸. При цьому дослідниця звернула увагу на полісемантичність уживання слова «народь», під яким на той час розуміли такі значення, як «люди», «толпа», «населення», «сторона», «плем'я» тощо. Очевидно, що давньоукраїнські книжники, уживаючи такі лексеми, як «народ» і «люди», копіювали і перекладали їх з грецьких церковних текстів¹³⁹. Крім того, звертає на себе увагу та обставина, що у цьому та в інших випадках дані словосполучення непоодинокно застосовувалися при написанні із займенником «усі/всі».

Отже, існував досить великий семантичний ряд для позначення гетьманами і старшиною Війська Запорозького підвладного їм населення у колишніх східних воеводствах Речі Посполитої за допомогою: слів — «народ», «народи», «всенародіє», «люди», «приятелі», «діти», «поспільство», «жителі/обивателі», «братія»¹⁴⁰, «українці»; простих словосполучень — «руський народ», «українний/український народ», «малоросійський народ», «вільний народ», «шляхетський народ», «пречесний народ», «місцевий народ», «наш народ», «український християнський народ», «православний народ», «єдиноутробні сини», «єдиноутробна братія», «єдиновірна/одновірна братія», «наша братія», «природні діти», «природні українські діти», «української породи», «православні християни», «кровні люди», «християнські люди», а також складних словосполучень — «сини єдиноутробної братії, усього православного народу, в Україні живущого», «усі українські люди по обох боках

¹³⁶ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 181–185.

¹³⁷ Там же. — С. 196–208.

¹³⁸ Вілкул Т. «Людье» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. — С. 53.

¹³⁹ Там же. — С. 62.

¹⁴⁰ Означення «братія» може поширюватися на все населення, підвладне гетьманам Війська Запорозького, включно з жінками і дітьми, а може стосуватися тільки козаків.

Дніпра і Військо Запорозьке», «усіх, одного плоду будучих», «усе вірне Військо Запорозьке і весь мир Український Малоросійський», «люди православні християнський народ, особливо Військо Запорозьке старожитне [і] їх місця [-] славне низове Запорожжя», «єдиноутробне братство посполите Українське», «все Військо Запорозьке з усім християнським народом» тощо.

При цьому «народ» в мовному тезаурусі гетьманів Війська Запорозького означувався такими «модернізованими» семантичними маркерами: по-перше, етнополітичним — «наш», «мій», «той»; по-друге, етнічним — «руський», «український» та «малоросійський» (при цьому усі ці прикметники застосовувалися до одного і того ж територіального об'єднання жителів); по-третє, національним — «єдиноутробний»; по-четверте, релігійним — «християнський», «православний», «одновірний», «греко-руський православний неуніатський»; по-п'яте, соціальним — «народ обох станів» (тобто світський і духовний) та «шляхетський народ» (вища верства), «природні українські козаки» (військова верства); по-шосте, політичним — «вільний»; по-сьоме, соціополітичним — «простий»; по-восьме, територіальним — «обопольні народи», «задніпрські народи», «українські народи», «місцевий народ», «тутейший народ» (у цих словосполученнях виразно проступало політичне розділення підвладних гетьманам жителів на тих, що жили на Правобережжі, і тих, хто мешкав на Лівобережжі); по-дев'яте, міжнародно-територіальним — «крайні народи» тощо.

Частота вживання слова «народ» збільшується у 1660-х роках, і саме у цей час в офіційному дискурсі Війська Запорозького поступово починають з'являтися такі словосполучення, як «український народ», «українські люди», «українські діти». Ці синтаксичні понятійні маркери тільки з вигляду мали географічне наповнення, а насправді окреслювали етноролітичну сукупність людей на певній території. З «легких рук» Інокентія Гізеля (1667) та Івана Брюховецького (1668) лексична конструкція «український народ» невдовзі перетворюється на стійке словосполучення.

«...Отчизні своїй Україні цілості бажали»: проблема територіальної цілісності

Виправдовуючись перед королем Речі Посполитої, новообраний гетьман Петро Дорошенко повідомляв, що одержав цей титул без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «велику руїну цілої України», і задля того, щоб «Військо Запорозьке не залишилося без голови». А стосовно союзницьких відносин Війська Запорозького з Кримським ханством Дорошенко зазначав, що це було лише на користь Речі Посполитої¹⁴¹. У листі від 1 листопада 1666 р. до великого коронного гетьмана Я. Собеського Петро

¹⁴¹ Цит. за: Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 64.

Дорошенко писав: «...як вірний підданий Його Королівської Милості... військ Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті коронних, що **в Україні залишаються**... не зганяв із становиськ... того без волі Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті вчинити не можу»¹⁴². У грудні 1667 р. на переговорах з московськими послами Дубенським і Полховським гетьман Петро Дорошенко говорив, що «як де вони будуть з Татарами в миру, і Татари де їх розоряти не будуть, і великого государя під Малоросійські і **Українні городи** війною не підуть, і великого де государя, Його Царської Пресвітлої Величності, Малоросійські і **Українні городи** і уїзди будуть **в цілості**»¹⁴³.

5 червня 1667 р. вперше зустрічаємо відкрито (хоча й певним чином завуальоване) висловлене Іваном Брюховецьким занепокоєння щодо результатів російсько-польської комісії в Андрусові. Гетьман начебто виправдувався перед царем щодо якогось Миколи Сподоби, який «нестаточные из уст своих плодил речи перед посланым моим канцеляристом войсковым, перед Лаврентием Касперявым, на Москве, будто вы, великий государь, ваше царское пресветлое величество, через великих и полномочных своих послов при учиненьи любезно всем нам пожеланого с королевским величеством покою, и на том приговорили и тайными статьямы закрепили, **чтоб с обеих рук Украину разорить...**»¹⁴⁴.

У листі до кримського хана Аділ-Гірея I від 28 січня 1668 р. гетьман Петро Дорошенко скаржився про несправедливі міжнародні домовленості між Річчю Посполитою та Московським царством: «Ми однак довіряти не можемо, щоб **нашому краєві** зносилися Москва з Поляками, з якими вічний обопільний мир учинили, зашкодити (хан. — *Т. Ч.*) не хотів... Тепер мусимо, щоб якихось поганих замислів над нами і **цілою Україною** виконати не хотіли»¹⁴⁵. 30 квітня того ж року Петро Дорошенко писав до московського воєводи Шереметева: «...Тільки остерігаю **цілості страни Українної** і в ньому святого православ'я і добра посполитого»¹⁴⁶.

¹⁴² БМЧ Краків. — ТН. — Од. зб. 161. — Арк. 5.

¹⁴³ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 235–236.

¹⁴⁴ Там же. — С. 203.

¹⁴⁵ Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. 1. — S. 333–334; *Wójcik Z. Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecką: stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672.* — Warszawa, 1968. — S. 124. Польською: «...Мы jednak dowierzać nie możemy, żeby *krajowi naszemu* zniósłszy się Moskwą z Polakі, z którymi wieczny zobopólny pokóy uczynili, zaszkodzić nie chciał... Powątpiewać musimy, żeby jakowych zlych zamysłów nad nami і *całą Ukrainą* wykonać nie chcieli».

¹⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 254. У квітні 1668 р. П. Шереметев писав до митрополита Тукальського: «І він би митрополит до нього Дорошенка писав, щоб він розпочату справу, **тобто Україну**, приводив царської величності під високу руку як було; а якщо його радінням то учиниться і **Малоросійський край** під високу державну царської величності руку» (Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 257–258).

Того ж року, під час переговорів з московським послом В. Тяпкіним полковник Григорій Дорошенко зазначав: «...Гетьман Виговський, і уся старшина, і духовні стани руками своїми підписалися на тому, що *усій Україні, обопільних народів Дніпра і усьому Війську Запорозькому*, окрім Кор[олівської] В[еличності], ні у якого Государя Християнського в підданстві не бути»¹⁴⁷.

10 лютого 1668 р. Іван Брюховецький у листі до жителів Новгород-Сіверська підписався як «гетьман с вірним Військом Запорозьким», але вже без згадування про належність «Царській Величності». Тут він виклав причини своєї відмови від зверхності монарха Московської держави: «Коли послаи Московські с Польськими комісарами мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, тобто з Московської і Польської, *Україну Отчизну нашу милую* розоряти, спустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів вигубивши обернути...»¹⁴⁸. З огляду на вищевикладене лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонувати російським військам залишити її: «...Від якої на нас задуманої погібелі ми з Військом Запорозьким відійшовши, захотіли з своєю братією давню любов, від якої ми за неприязельською війною відлучені були (тобто російсько-польською війною. — *Т.Ч.*), і в братолюбний союз знову прийти (об'єднатися з Правобережною Україною. — *Т.Ч.*), ніж би з Москвою внутрішніми, справді злістю повними ворогами нашими перебувати, яких однак не захотіли єсьми з *городів Українських* шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа *в цілості провадити*...; іменем усього Війська Запорозького нагадую, щоб також *отчизні своїй Україні цілості бажали*»¹⁴⁹. В іншому гетьманському універсалі говорилося: «...У багатьох городах і селах деякі живуці люди таким нашим радінням *навколо цілості України отчизни* гнушаючись, сварки у світі поширюють...»¹⁵⁰.

11 лютого 1668 р. в універсалі до жителів слобідського містечка Колонтаєва із закликом про спільні дії проти Московського царства Іван Брюховецький писав: «...Не зраджуючи *вірних своїх православних християн*, в *Україні Малій Росії* перебуваючи...; як на Москві з послами лядськими бувшими, заприсягнулися вічним покоем, обманувши християн, *щоб Україну, отчизну милу*, і всіх християн в слобідських городах живуцих...; щоб на тих *українських* і поселенських *місцях* дикі поля були...; *вони москалі на Україну* і на поселенські городи злого свого наміру замисел оголосили...; і так з повинності нашої християнської і братської, про той злий намір

¹⁴⁷ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 191.

¹⁴⁸ Там же. — С. 39.

¹⁴⁹ Там же. — С. 40.

¹⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. КМФ-7. — Оп. 1. — Спр. 492. — Арк. 33–34 зв.; Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 40–41.

московський вам, *братії нашій*, відомість учиняємо...»¹⁵¹. У лютому 1668 р. гетьман повідомляв новгород-сіверців про з'єднання з правобережним козацтвом та намагання населення Слобідської України звільнитися від московської влади й закликав до об'єднання всіх тогочасних українців: «...У багатьох містах і селах деякі проживаючі люди таким нашим старанням про *цілість України отчизни не бажаючи*... чи зручна та справа неприятеля у *отчизні* маючи і його єдинодушно не виганяючи, між собою один другого воювати і свою *єдиноутробну братію*, як неприятелів, виганяти...; *Україна отчизна наша мила* знищена і багате людське життя розорялось?»¹⁵².

Листи подібного змісту також були направлені на Слобідську Україну, зокрема, до населення Сумської, Колонтаївської та Суровської сотень. «*Вірних своїх православних християн, в Україні Малій Росії проживаючих*...; На комісії, як на Москві з послами Лядськими колишніми, поприсягалися вічним покоем, оголосивши і обманувши християн, щоб *Україну отчизну милу і усіх християн, у слобідських містах* проживаючих, однаковим звичаєм, під меч віддати...; так щоб на тих *українських і поселенських місцях* дикі поля були...; рицарським звичаєм з *городів Українних* їх випровадити, до їх московських границь проводити...; вони москалі на *Україну* і на поселенні городи злого свого наміру задум оголосили...»¹⁵³, — говорилося у гетьманському зверненні до жителів Колонтаївської сотні, яке було відправлене 11 лютого.

12 лютого Брюховецький писав московському представникові Толстому¹⁵⁴ (за його ж свідченням): «Же так всего верного Войска Запорожского, яко и *всего миру Украинского Малороссийского* на том есть умысл и предсвзяття, абы зо всех *городов Украинских* ратных государевых людей, поневаж великие людем кривды и несносные обиды починили, выпроводити»¹⁵⁵.

30 квітня 1668 р. Петро Дорошенко повідомляв московського воєводу: «...Тільки остерігаю *цілості Українної країни («страни»)* і в ньому святого православ'я і добра посполитого і образ Війська Запорозького, як мені належить»¹⁵⁶. 20 червня наказний гетьман Григорій Дорошенко писав до Волоського господаря про «спустошення неприятелем *Отчизни*», а також про те, що Петру Дорошенку «з Божої ласки, *як найвищому Монархові і*

¹⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. КМФ-7. — Оп. 1. — Спр. 492. — Арк. 1–2 зв.; Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 41–42.

¹⁵² Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 41; Універсали українських гетьманів... — С. 354.

¹⁵³ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 41.

¹⁵⁴ 29.01.1668 р. московський воєвода «Андрюшка» Толстой повідомляв до Москви, що «гетман де Ивашко Брюховецкий *со всею Украинною*, с казаками и с мещанами, тебе Великому Государю, изменили, а присегнули де хану Крымскому и Дорошенку» (Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 42).

¹⁵⁵ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 43.

¹⁵⁶ Там же. — Т. VI. — С. 254.

*Директорові Й[ого] М[илос]ці Пану [У]родзеному нашому усі стародавні полки Задніпрські послух віддали, щиро склонилися»¹⁵⁷. Того ж місяця гетьман Петро Дорошенко сподівався у листі до великого коронного гетьмана, «щоб святий мир установився **в Україні і цілій Отчизні**, і з уконтентуванням Війська Запорозького на сеймі тривав вічно»¹⁵⁸.*

Очевидно, що орієнтуючись на попередні листи-звернення Івана Брюховецького (як, до речі, і П. Дорошенка та його старшини), видає свою знамениту відозву-універсал до «всього старшого і меншого війська Запорозького рицарства і всего посполитого християнського в Україні» від 7 жовтня¹⁵⁹ 1668 р. супротивник Петра Дорошенка — «татарсько-турецький» ставленик гетьман Петро Суховієнко. У ньому він засвідчує розуміння українською елітою проблеми міжнародного розділу козацькою держави між більш сильними сусідами: «...Нині ж, коли великих оних монархів, Царської Його Пресвітлої Величності і Королівської Милості Величності, згоди перемир'я, а потім і вічного взяття, присягами закріпленого, в **заспокоєння бідній Україні**, одна сторона Дніпра від Москви Царської Величності, а друга від сторони Польської Королю його милості визначено і зовсім віддано, щоб її тими мирами, сиріч розділами, малу по малу в міцні тої своєї сторони взявши руки, а потім і усіма силами наступивши, так її уязвити, як **людей православних християнський народ, особливо Військо Запорозьке** старожитним їх місцям **славним низовим Запорожжям**, жінки і діти і суші младенці, мечем чи вічним (миром. — Т.Ч.) в тяжку, неначе єгипетську, роботу Московську взяттям знести й викорінити полоном разом, а села з церквами Божими зі всіма їх святостями вогню і запустінню сицевому надати, щоб, замість міст дикі звіри і всякий гад, гнізда свої скоренив...»¹⁶⁰.

Далі гетьман Петро Суховієнко згадує історію взаємних політичних відносин, коли московський уряд нехтував рівноправністю союзу двох держав: «...На всю **Украину** пагубу приносить и перед небощиком Брюховецким, хотя боярин был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками обещаниями, *по своей обыклой Московской хитрости, манили... потаение с Ляхами, о изводе войска Запорожского и пагубе всей Украины договариваючи*, бывало ... **снести бедную Украину постано-**

¹⁵⁷ БМЧ Краків. — ТН, 1668. — Арк. 78. Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. 1. — S. 380. Польською: «Nieprzyjaciół... y spustoszenie Oyczyzny...; Już też łaską Bożą, jako najwyższego Monarchy y Direktora, J. Mci Panu Rodzonemu naszemu wszystkie Pułki Zadnieprskie starodawne zwykle posłuszeństwo oddawszy, szczerze skłonili się».

¹⁵⁸ Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. 1. — S. 384. Польською: «...Y żeby pokój święty ustanowiony w Ukrainie y calej Oyczyynie, y z ukontentowaniem Woyska Zaporowskiego».

¹⁵⁹ У жовтні 1668 р. з коронної канцелярії у Варшаві надали інструкцію священнику Васяну Загаєцькому (Савчаку) — наміснику Антонія Вінницького, в якій говорилося, що «Дорошенко іменем Війська Запорозького **і цілої України** посилав, піддаючися в про- текцію cesаря Турецького» (Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 100).

¹⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 84–86.

вили...». Петро Суховієнко апелює до національної свідомості українців: «...От чего яку милую свою, в ней же родихся, отчизну и вас всих единого плоду будучи от сицевой пагубы остерегаю и отвожу; а яко вы ныне с собою, то есть с тою стороною (Правобережжям — Т.Ч.) за допомогою Божією совокупились. Тако в том сопряженій крепко обретающеся, ниче-саму себе к разрознению и расколю прелицаемому в грамотах слову и умышленному мечем и огнем и вечною неволею намерению вредити не подадите...»¹⁶¹.

9 жовтня¹⁶² 1668 р. наказний гетьман Демко Ігнатович писав єпископу Мефодію, що *«все Військо Запорозьке з усім християнським народом великого і малого віку в Малоросійських городах на цій стороні Дніпра дуже бажають, щоб великий государ наш, Його Царське Пресвітла Величність, при стародавніх правах і вольностях... тримати зволив»*¹⁶³.

В універсалі Петра Дорошенка від 1 січня 1669 р. писалося: *«...Порадував був Господь Бог нашу занепадаючу («упадающу») Україну і об'єдналися поки до першої згоди і любовного з'єднання братського обидві сторони Дніпра, під стародавній регімент гетьманства нашого совокупилися»*¹⁶⁴. Ще в одному січневому (1669) універсалі гетьман Дорошенко відзначав: *«...Ні про що інше, тільки щоб отчизну нашу Україну до останку спустошили і в кінець розорили, у чому їм Боже не допоможи...; щоб нашу милу отчизну при цілості стародавніх вольностях в бажаному мирі, за регіментом мого гетьманства, могли скоро оглядати...; щоб я війська їхні мав наводити на Україну...»*¹⁶⁵.

12 лютого т. р. Петро Дорошенко пише до московського князя Ромодановського з Чигирина: *«...Від віків в єдиному союзі перебуваюча Україна, яка через ті роки багато кров'ю облилася, і знову у різність приходила»*¹⁶⁶. У тому ж місяці Петро Дорошенко відсилає закличний універсал на Лівобережну Україну: *«І то можливо що неприятель їх пожурить, що вся Україна в єдинстві перебувала під одним їх начальством...; але купно про обидві сторони і про всю Україну, щоб при цілості церков Божих і при непорушених вольностей і при бажаному мирові нероздільно перебувала, турбується...; але краще б для остаточного України їхньої заспокоєння і умиро-*

¹⁶¹ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 85.

¹⁶² За півроку до того, 12.04.1669 р. кримський хан Аділ-Гірей I писав до переяславського полковника Війська Запорозького: *«...Ми завжди дотримувалися свого приязельства: багаторазово вимагали війська ви на оборону землі Вашої, і є Україна ваша цілою»* (Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 179).

¹⁶³ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 65.

¹⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — СПб., 1875. — С. 6; Універсали українських гетьманів... — С. 424.

¹⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 7; Універсали українських гетьманів... — С. 425–426.

¹⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С.74.

творення комісія була б призначена у Києві, на якій би і вони своїх людей маючи, що потрібно б домовлятися могли»¹⁶⁷.

У лютому 1669 р. полковником Яковом Лизогубом було написано листа до переяславського полковника Дмитрашки Райчі: «А Петро Дорошенко святого миру між обома сторонами братолюбства і *з'єднання бажася*...; і розуміє він, що і гетьман Дем'ян Ігнатович не захотів би того утверджувати *роздвоєння між Україною*...»¹⁶⁸. 10 травня 1669 р. лівобережний гетьман Демко Ігнатович писав Петру Суховієнку з Батурина: «...Дорошенко одізвався цілим гетьманом Війська Запорозького, якому і ми, як до старшого, всіляке послухання за звичаєм військовим віддавали, і, сподіваючись на нього, що він, яко старший буде про всіляке спільне добро промишляти, щоб *увесь народ* за його старшинством у мирі і в тиші жив»¹⁶⁹.

Ніжинський протопоп Симеон у жовтні 1668 р. свідчив: «А Юраса де Хмелницького и митрополита Тукалского взяли в полон Ляхи, как он ездил в свою митрополию. А как де его протопопа привозили в Чигирин из Прилук, и говорили ему Тукалской и Юрась и Дорошенко: для чего де он протопоп не хочет добра *своій отчизне*, а хочет добра Москве?»¹⁷⁰. 9 листопада 1668 р. Петро Дорошенко писав до жителів Гадяча, що «ми побачивши превратство і відступлення від присяги татар і хитру зраду, що на погибель *отчини нашої* умишляють, взнавши, з Військом Низовим зсилаємося і про оборону України однодумно промишляти почали»¹⁷¹.

17 квітня 1669 р. Петро Дорошенко писав Лазареві Барановичу: «...Тільки щоб справи *в отчизні* заспокоїв під владою православною, *в єдиній раді усі, а не розділеною Україні* перебувати»¹⁷². У травні Петро Суховієнко пише до переяславського полковника Дмитрашка Райчи з Чортотлика: «Купно зі старшим і з меншим Війська Запорозького товаришами, думати і промишляти почав *про заспокоєння отчизни і про злиття обох сторін нашого з'єднання*»¹⁷³. У листі до Демка Ігнатовича від 26 серпня Ханенко знову наголошував на «хитрості Дорошенковій, який *замислив Україну, отчизну нашу, в турське іго віддати*...; щоб як в *нашій Україні* знаків турських не бувало б»¹⁷⁴. У третьому листі до нього ж від 10 вересня т. р.

¹⁶⁷ Там же. — С. 115.

¹⁶⁸ Там же.

¹⁶⁹ Там же. — С. 177.

¹⁷⁰ Там же. — Т. VII. — С. 91–92.

¹⁷¹ Там же. — С. 112.

¹⁷² Там же. — Т. VIII. — С. 152.

¹⁷³ Там же. — С. 221–222.

¹⁷⁴ Там же. — С. 44. Того ж дня, 26. 08. 1669 р. беї та мурзи Кримського ханства написали листа до Війська Запорозького з Бахчисараю, який був адресований «*військовим так і посполитим людям на Україні* будучим»: «Посилаємо Батирша мурзу і Таймас агу з військом до вас, тобто *на Україну*, для братерства і дружби проти нашого неприятеля; але таким чином: як ми між собою весь Крим присягли, того ж і від вас

ханенкова аргументація посилюється: «...*Отчизну милу Україну* за одні санджаки направлені на вічне собі гетьманство турському цареві, так як Волоську і Мутянську землю в підданство піддати...; щоб те в *нашій Україні* не укорінилося»¹⁷⁵.

«...Пан гетьман Дорошенко, — писали на початку 1670 р. в колективному листі полковники Я. Лизогуб, Г. Гамалія, М. Расвський, І. Вербицький, І. Шульга та І. Пригара, — того милого *отчизні* діла довершив він, не за якимись власними користями ганяючись, але єдине бажаючи *добра Україні і Війську Запорозькому*... Відайте, що й ті, котрі тепер приводять до поділу на дві частини, колись дістануть кару за руйнування *своїї отчизни*... Нехай собі цар московський і король польський, як християнські монархи будуть здорові. Але навіщо нам з вами між собою різнитися? Коли вони, яко монархи про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба, не різнячись, усім вкупі про свої вольності і про *заспокоєння отчизни нашої України радитись*»¹⁷⁶. Саме задля досягнення цієї мети, продовжували полковники, «маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб *Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена*, мислить»¹⁷⁷.

9 грудня 1671 р. генеральна старшина Михайла Ханенка саркастично відписувала Дорошенку з Ладижина: «...Зичливість В[ашої] М[илості] Пана *супроти Отчизни* і всього Війська Запорозького і без листів є явною; ...Ти таки справді — *опікун і батько оплаканої отчизни нашої України*: хто ж не бачить твого батьківської коло *отчизни* печаловання! Коли ж в *малій тільки частині задля її цілості*, а усією думкою задля задержання себе на уряді гетьманства, як з листа В[ашої] М[илості] вичитуємо, витягши сильну орду, обертаєш в руїну; ...Отже, хто не знає твоєї турботи *про цілість милої отчизни України*...; Не добре учинив гетьман наш Запорозький, що приділивши *частину України* до пана дідичного Короля Його М[илості], пообсаджував залогами лядськими замки...; От якби прийшло батьківське В[ашої] М[илості] *старання про отчизну* »¹⁷⁸. В універсалі до жителів Паволоцького полку від 10 липня 1672 р. гетьман Петро Дорошенко писав: «...Про вольності військові і за *цілість усієї України* чинити розправу матимемо»¹⁷⁹.

Якщо говорити про термінологію, що стосувалася проблем політико-територіального роз'єднання/об'єднання Війська Запорозького у 1666–

хочемо...; нам *Війська Запорозького з усією Україною* бажати не буде на неприятеля нашого» (Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 49).

¹⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 46.

¹⁷⁶ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 181–185; *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 281–283.

¹⁷⁷ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 181–185.

¹⁷⁸ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських». — № 1807. — Арк. 129; *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 384–385.

¹⁷⁹ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — Спр. 13501. — Арк. 95 зв.

1672 рр., то можемо сказати, що поряд з іменником «Україна» неодноразово уживалися такі прикметники та дієприкметники, як «ціла», «роздвоєна», «порізнена», також вона «бажала з'єднання», «перебувала в єдинстві» тощо. В офіційному дискурсі Війська Запорозького все частіше починають зустрічатися такі словосполучення, як «цілість страни Українної», «Українні городи будуть в цілості», «цілість милої отчизни України», «цілість усєї України», «роздвоєння між Україною», «Україні цілості бажали» тощо.

Висновки

Таким чином, починаючи з середини 1660-х років, підвладна гетьманам та підлегла Війську Запорозькому територія у межах колишніх східних воєводств Речі Посполитої отримала сталу назву «Україна» та, крім того, почала називатися «Українний край», «Українна страна», «Українська земля», «Українні городи». Хоча, наприклад, у висловлюваннях гетьмана Петра Дорошенка вона виступала не тільки як «прадавня, предків наших» історична територія («земля», «край»), але і у якості «держави», що перебувала у політичному підпорядкуванні «Його Королівської Милості» або ж «Салтана Турського».

Політичне наповнення іменника «Україна» та прикметника «Український/Українний» підтверджують наступні словосполучення: «визволена з неволі Україна», «опікун і батько оплаканої отчизни нашої України», «гетьман з України йде», «короля не слухається вся Україна», «усі Українські городи Його Королівської Милості», «Україна Царської Величності», «Українські городи Його Царської Милості», «Малоросійські Його Царської Милості Українські городи», «окремі Українські воєводства», «замислив Україну, отчизну нашу, в турське їго віддати», «всю Україну звільнити і городи під свою владу взяти», «вся Україна в єдинстві перебувала», «Україну собі з іншими Малоросійськими городами привласнюючи», «посли і виборні люди з України», «Україна повертається до давньої приязні з татарами», «нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства», «в підданство Україну піддав», «вся Україна постійно за свою образу взялася, на них руку підніме», «з України давали оброк». Питання з «паралельним» уживанням назв «Україна» та «Мала Росія/Мала Русь» вирішувалося дуже просто — гетьманська канцелярія Івана Брюховецького уживала такий політонім, як «Україна Мала Росія».

Відмінність «України» від «Польщі», «Литви» та «Москви» засвідчувалася такими лексемами: «...з України в Польщу не підуть», «...Україну від Ляхів очистити», «...бити Ляхів на Україні», «...Ляхи з України в Польщу не підуть», «...поїхав з Варшави на Україну», «...вийшов на Україну і були від Ляхів в облозі», «...не тільки в Україні, але і в Польщі та Великому князівстві Литовському», «...всі з України в Литву і Польщу розійдуться», «...не віддалася Україна полякам», «...в Корону [Польську] з України повер-

татися», «...не хотів в Москву добровільно їхати, а якесь на Україні самовольство хотів учинити», «...зла і тяжка Москва Україні», «...українних жителів у полон московського взяття», «...вони москалі на Україну злого свого наміру оголосили».

Окремим важливим питанням протягом періоду гетьманування Петра Дорошенка була проблема територіальної цілісності Війська Запорозького, що спричинило до уживання назви «Україна» поряд з такими локалізаційними означеннями, як *«того боку», «цього боку», «обидві сторони Дніпра»,* і похідними від них словоформами — *«тамобічна», «цьогобічна», «тогобічна».* У свою чергу ці мовотворчі процеси викликали появу таких «об'єднавчих» словосполучень — *«вся/уся Україна», «ціла Україна», «цілісність України», «вся Україна в єдності перебувала», «уся Україна обопільних народів Дніпра»* тощо.

Розуміння слова «народ», що йшло від архаїчного сприйняття народу як окремого етносу, який проживав у східних воєводствах Корони Польської та південно-східних воєводствах Великого князівства Литовського, еволюціонувало у напрямі назви об'єднаних Військом Запорозьким як державною структурою усіх суспільних станів. Термін «народ» також означав сукупність православних християн, а «Україна», з точки зору офіційних представників Війська Запорозького, була заселена людьми, які входили до «християнського народу». У багатьох випадках поряд з іменником «народ» уживався займенник «наш», щоб відокремити «своє» від «чужого». Зокрема, прикметник «український» починає стосуватися «нашого звичаю» та «руської мови» і саме у такому розумінні окреслює поле культурних відмінностей «свого» від «чужоземного».

Протягом досліджуваного періоду слово «народ» тільки починало ставати узагальнюючою категорією етнічного та політичного визначення населення Війська Запорозького. Проміжною ланкою виступали окремі лексичні конструкції — *«Україна і Військо Запорозьке», «Військо Запорозьке і увесь християнський народ», «всі українські люди по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке», «уся Україна обопільних народів Дніпра і усе Військо Запорозьке»* тощо.

Цікаво, що в універсалах та офіційному листуванні гетьманів для позначення населення і станів Війська Запорозького поширюються такі патріотично-локалізаційні мовні моделі, як *«Українське поспільство», «Українські обивателі/жителі», «Українські діти», «Українські люди» «Української породи [люди]»* та *«Українські козаки».* При цьому «Отчизна» ототожнюється з «усіма українськими людьми по обох боках Дніпра і Військом Запорозьким». Від другої половини 60-х років XVII ст. у мовний тезаурус усіх гетьманів Війська Запорозького (як правобережних, так і лівобережних) та їхнього найближчого оточення міцно входять такі словосполучення, як *«мила Отчизна матка Україна», «своя Отчизна», «Україна Отчизна наша», «бідна Україна»* тощо.